

**ŽUPA LJUBAČ – ZRCALO POVIJESNIH I GEOGRAFSKIH MIJENA
U SJEVEROZAPADNOM DIJELU RAVNIH KOTARA**

Nakladnici
Sveučilište u Zadru
Župa sv. Martina u Ljupču

Za nakladnika
Dijana Vican, rektorica
Jerolim Lenkić, župnik

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Zadru
Jelena Čulin, Josip Faričić, Kristijan Juran, Sanja Knežević,
Damir Magaš, Izabela Sorić, Jadranka Stojanovski

Urednici
Josip Faričić
Jerolim Lenkić

Recenzenti cijele knjige
Smiljan Gluščević
Milorad Pavić

Lektorica
Jadranka Varošaneć

Prijevod sažetaka i lektura prevedenih tekstova na engleski jezik
Janet Berković

Grafička obrada i prijelom
Grafikart d.o.o., Zadar

Tisak
Tonimir d.o.o., Varaždinske Toplice

Naklada
500

ISBN 978-953-331-148-7

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Znanstvena knjižnica Zadar
UDK 908(497.581.1Ljubač)(082)

ŽUPA Ljubač - zrcalo povijesnih i
geografskih mijena u sjeverozapadnom
dijelu Ravni kotara / urednici Josip
Faričić, Jerolim Lenkić ; <prijevod sažetaka
na engleski jezik Janet Berković>. - Zadar :
Sveučilište ; Ljubač : Župa sv. Martina, 2017.
– 302 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm

Bibliografija uz svaki rad. - Summary.

ISBN 978-953-331-148-7 (Sveučilište)

1. Faričić, Josip 2. Lenkić, Jerolim

150616004

Damir Magaš

Odjel za geografiju, Centar za istraživanje krša i priobalja, Sveučilište u Zadru

Denis Radoš

Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru

ZEMLJOPISNA OSNOVA DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG RAZVITKA LJUPČA

Uvod i metodološki pristup

Prostor naselja i Župe Ljubač dio je Općine Ražanac u Zadarskoj županiji, smješten u središnjem hrvatskom primorju, odnosno u središnjem dijelu Jadranske Hrvatske. Pripada sjevernom, ražanačko-karinskom priobalju Ravnih kotara u okviru sjevernodalmatinskog priobalja, odnosno u gravitacijskom smislu dio zadarske regije (Magaš, 2013.). U suvremenim okolnostima razvitka priobalni položaj, blizina regionalnog središta u Zadru te autocestovne prometnice i zračne luke otvaraju nove izazove i izgled razvitka, posebice vrednovanja i korištenja prostora. O važnosti zemljopisnog položaja Ljupča (Sl. 1. i 2.) i njegova prostora do sada je razmjerno malo pisano, pa je u ovom radu ta problematika obuhvaćena kroz razmatranje sastavnice položaja, topografskog smještaja i obuhvata, i kroz povijesno-zemljopisnu dimenziju, i kroz suvremene okolnosti njihova vrednovanja. Uz raspravu o geografskom položaju, veličini i obuhvatu naselja, odnosno župe, opširnije je razmotren njihov utjecaj na društvena geografska obilježja, posebice značajke stanovništva i gospodarstva u funkciji razvitka. Rasprava, analiza i ocjena složenih prostorno-položajnih sastavnica i čimbenika razvitka Ljupča, upućivali su na što potpunije sagledavanje raznovrsnih i kompleksnih sastavnica lokalne topograf-

ske situacije i procesa unutar granica Ljupča s pripadajućim dijelovima naselja.

Pristup i građa metodološki su osmišljeni tako da se u prvom dijelu kronološki raspravljaju aspekti razvitka i prostornih međutjecaja, posebice prometne povezanosti kroz analitičku povijesno-geografsku retrospektivu relevantnih sastavnica položaja i granica naselja. Posebna je pozornost usmjerena obradi prometnih značajki ovoga područja kroz induktivni pristup aktualnim sastavnicama funkcionalnoga i sustavnoga prometnog povezivanja unutar zadarskoga regionalnog kompleksa. Nešto šire su analitički raspravljani demografski i gospodarski aspekti u funkciji oporavka i daljnjeg razvitka naselja. U svim dijelovima rasprave mjestimično je primijenjena i metoda komparacije, kao i, prema potrebi, drugi metodološki pristupi. U završnom dijelu rad sadrži zaključke proizašle iz razmatrane problematike, a u funkciji znanstvenog upućivanja na relevantnost i značenje položaja i obuhvata Ljupča u funkciji sociogeografskog razvitka.

Tekst prati fotodokumentacija snimljena digitalnim fotoaparatom Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru i bespilotnom letjelicom Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru te prikazi ljubačkog prostora preuzeti, u skladu s uvriježenim standardima, s Google Eartha.

Slika 1. Ljubačka vala, Ljubački Stanovi i Ljubač s juga

Pregled dosadašnjih istraživanja

O zemljopisnom položaju Ljupča i prostornom obuhvatu njegova područja kao i o njihovoj važnosti za opstanak i razvitak Ljupča do sada je pisano tek sporadično u okvirima različitih znanstvenih pristupa, ali ne i sveobuhvatno pa niti s geografskog motrišta. Posebno značenje imaju pojedine arheološke sinteze zadarskog i širih područja (Batović, 1965; 1966; 1968a; 1968b; 1974; Kukoč, 2009; Brusić, 2010; Ilkić i dr., 2012.) u kojima se Ljubač spominje, ili samog Ljupča i okolice (Brusić, 2002; Uglešić, 2004; Gusar, 2009; Marijanović, 2009; 2012; Duca, 2010; Šeparović, 2012; Ilkić i dr., 2014.). Jednako su važne i povijesne rasprave koje razmatraju širi prostor (Difnik, 1675./1986; Ljubić, 1876; Jelić, 1906; Antoljak, 1949; 1952a; 1952b; 1959; 1962; 1979; Ikica, 1962; Gunjača, 1963; Piasevoli, 1964; Traljić, 1965; 1969; 1973; Maštrović, 1968; Filipi, 1969; Jelić, 1969; 1989; Petricioli, 1969; Uranija, 1969; Gušić, 1971; Klaić, Petricioli, 1976; Raukar, 1977; Dobronić, 1984; Raukar i dr., 1987; Peričić, 1997; Anzulović, 1998a; 1998b; Ančić, 2005; Flego, 2005; Čaće, 2006; Belaj, 2007; Minchella, 2011; Vujević, 2011; Magaš, Brtan, 2015.) ili sam Ljubač i okolicu (Petricioli, 1983.) koje u većoj ili manjoj mjeri ili tek marginalno razmatraju i važnost zemljopisnog položaja Ljupča i njegova prostornog obuhvata.

U znatno manjoj mjeri pisano je s drugih znanstvenih motrišta. Tek je nekoliko toponomastičkih radova (Cvitanović, 1960; Finka, 1960.), radova o kartografiji (Faričić i dr., 2013.) ili pak gospodarstvu (Fio, 1968; Jurić, 1969.) i školstvu (Zaninović, 1976; Ljubičić, 2010.) koji se, uglavnom periferno, bave i Ljupčom. Geologiju šireg prostora, pa tako i Ljupča i okolice, u većoj ili manjoj mjeri istraživalo je nekoliko geologa i hidrogeologa (Majcen i dr., 1973./1967; Fritz, 1967; 1978; Pavičić, Fritz, 1975; Pavičić i dr., 2006.). Geografski radovi razmatrali su prostor Ljupča u okviru rasprava o ravnokotarskom, zadarskom ili ninskom prostoru (Milojević, 1933; Magaš, 1995; 1996; 1999; Blaće, 2015; Magaš, Brtan, 2015.).

Zemljopisni položaj, veličina i granice prostora

Naselje i Župa Ljubač s dijelovima naselja: Ljubač i Ljubački Stanovi nalazi se u Općini Ražanac, u Zadarskoj županiji na sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara, u središnjem dijelu Jadranske Hrvatske, europske statističke regije drugog reda (Sl. 2.). Budući da je mijenjao površinski obuhvat i granice kroz povijesno-zemljopisna zbivanja, danas se govori o naselju i Župi Ljubač u okvirima granica pripadajućega statističkog naselja. S obzirom na brojne i korjenite promjene prije i poslije raspada Mletačke Republike, Ljubač je izgubio nekadašnju ulogu središta srednjovjekovnog distrikta, a posljednja dva stoljeća pripadao je područjima općina Nin, Ražanac, Zadar i danas ponovno Ražanac.

Naselju, odnosno župi pripada oko 7 km² (oko 10 % površine općine Ražanac) (Tab. 1.) s 475 stanovnika (16,2 % stanovništva općine) prema popisu stanovništva 2011. godine. Obuhvaća jedno statističko naselje s nekoliko izdvojenih dijelova naselja: Ljubač, Ljubački Stanovi (Marušići)¹ i Stojići s Grubanima² unutar mjerničke općine Radovin koja obuhvaća osim Ljupča još i Radovin, Krnezu i Podvršje (dio Ražanca) (Sl. 3. i 4.). Naselje Ljubač udaljeno je od županijskog i regionalnog središta Zadra 16,5 km zračne crte, to jest 18,1 km cestom, a od općinskog središta Ražanca 4,8 km zračne crte, to jest 6,7 km cestom.

Ljupču pripada i dio Ljubačkog zaljeva između kopna i otoka Paga, čiji je jugoistočni dio Ljubačka vala, s imenima nastalima po Ljupču. To je akvatorij ukupne površine oko 7,5 km² s pripadajućim dnom koji zauzima dio Ljubačkog zaljeva okvirno od rta Ljubljana do točke na pola puta prema otočiću Mali Sikavac (Ćićavac), a od nje do točke na pola puta do kopna poluotoka Vrsi te od nje prema jugoistoku do točke razgraničenja k.o. Radovin i k.o. Vrsi. Od dva mala pješčana otočića u dnu Vale, pred ušćem potoka Mostine, danas, s obzirom na rad mora, vidljiv je tek povremeno jedan mali pješčani sprud u vrijeme oseke, za plime potopljen.³

U crkvenom smislu Ljubač kao rimokatolička župa pripada Ražanačkom dekanatu Zadarske nadbiskupije koji 2016. uz Ljubač obuhvaća još i Ražanac, Radovin, Seline, Starigrad-Paklenicu, Tribanj-Krušćicu i Vinjerac.⁴ Župa Ljubač obuhvaćala je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća do 1910. i Krnezu kada je izdvojena iz Ljupča i ponovno pripojena Župi Ražanac,⁵ a do početka 18. stoljeća pripadao joj je i Radovin (Bianchi, 1879./2011; 292), dakle prostor nekadašnjih naselja Ambrozje selo, Miagošćina, Opatičje selo i Krneza. Gustoća naseljenosti u granicama obuhvata Ljupča 2011. godine iznosila je oko 70 stan./km², što je znatno više od gustoće stanovništva općine Ražanac.

Ljubač graniči s naseljima općine Ražanac: Rtinom na sjeveroistoku, Ražancem, odnosno Podvršjem na istoku i Krnezom na istoku-jugoistoku, te naseljima općine Vrsi: Vrsima na zapadu i Poljicima na jugu-jugozapadu. Na za-

¹ Statistički dio naselja Ljubač 1880. popisan je pod imenom Draga Zekanka; od 1948. do 1971. zasebno je prikazivan kao dio naselja Ljubač pod imenom Marušići, a u popisima stanovništva 1981. i 1991. kao zasebna mjesna zajednica Ljubački Stanovi unutar naselja Ljubač (Korenčić, 1979, 755, 759, 763; DZS, Popisi stanovništva..., Prethodni rezultati..., Mjesne zajednice 1981; 1991.).

² U popisima stanovništva prikazivani kao dio naselja Ljubač 1948. – 1971., Korenčić, 1979, 755, 759.

³ Otočići su dobro vidljivi na zemljovidu V. M. Coronellija (1691.), a posljednji put je kartografski prikazan jedan ljubački otočić na izdanju Topografske karte 1:25.000 VGI iz 1979. godine uz oznaku „Hr.“ (hrid).

⁴ Ovom dekanatu pripadali su donedavno i Posedarje i Islam Latinski, ali su, najprije Posedarje, a zatim i Islam Latinski, pripojeni Novigradskom dekanatu.

⁵ Krneza je sa svojim zaseocima Mataci i Čolaci u popisima stanovništva 1857.,

Tablica 1. Površina i duljina morske obale Ljupča u odnosu na Općinu Ražanac i k. o. Radovin

Prostorna cjelina	Površina km ²	Udio %	Duljina obale km	Udio %
Općina Ražanac	69,81	100,00	33,55	100,00
Katastarska općina Radovin	27,48	39,36	6,03	17,97
Naselje/Župa Ljubač	7,00	10,02	6,03	17,97

Izvor: Ured za katastar Zadarske županije, 1997.; za duljinu obale podatci Zavoda za urbanizam Zadar, 1976.

Slika 2. Geografski položaj Ljupča

padu izlazi na Ljubačku uvalu (valu), kao dio prostranijega Ljubačkog zaljeva između Ravnih kotara i otoka Paga. Smješten je dakle na njezinoj jugoistočnoj obali, sučelice jugoistočnom dijelu otoka Paga, na priobalnom prostoru plodne flišne udoline koja se od Ljubačke vale proteže na jugoistok sve preko Radovina, Slivnice, Islama prema Benkovcu i dalje na jugoistok. Današnjim granicama obuhvaćeno je nekoliko podcjelina: sjeverozapadni vršni dio hrpta (bila) zvanog Ljubačka kosa s padinama prema Ljubačkoj vali, dakle jugozapadni dio poluotoka dugog oko 1,5 km, a širokog prosječno 700 m koji dijeli Ljubačku valu od Plemičke uvale, zatim najniži, priobalni dio Ljubačke doline, donji dio doline Krneze i dio karbonatnog kompleksa Sridnje ili Vrške kose, odnosno Grobnice na jugozapadu (Sl. 5.).

Jezgra suvremenog naselja Ljubač smještena je u neposrednoj blizini obale na površini od oko 200 m × 100 m (od škole do Kulne i od mora do Šekuća) i ima značajke hrvatskih primorskih mjesta: uske uličice unutar guste izgradnje. U vrijeme osmanlijske opasnosti bila je zaštićena obrambenim bedemom. Ostaci fortifikacija su dijelovi zidina u Šekućama s „burne“ strane.

Ime Ljubač je prapovijesnog korijena i vezuje se preko prvih poznatih spomena kao *Lubey*, *Ĵuba* (*Iuba*, *loco qui dicitur Ĵubae*) *castrum Liube*, *Lyube*, te kasnije *Gliuba*, *Ljuba* za moguće prapovijesno, liburnsko ili starije podrijetlo s vjerojatnom uporabom i u antici. To je pjesnički interpretirao, u duhu svojega vremena (16. i 17. stoljeću), znameniti kanonik Juraj Baraković, hrvatski pjesnik i domoljub, koji je rođen u predjelu Plemići podno liburnske gradine

1921. i 1931. popisivana u sastavu statističkog naselja Ljubač, a 1880. – 1910. i od 1948. popisuje se kao samostalno statističko naselje. Bianchi, 1879. navodi je kao ispostavu Župe Ražanac, a Status personalis..., 1905. uvrštava je u Župu Ljubač.

**Slika 3. Smještaj
Ljubča i Ljubčkih
Stanova**

Izvor: Topografska karta
Republike Hrvatske,
listovi 469-2-3 i 469-4-1,
izvorno mjerilo 1 : 25 000,
DGU, Zagreb, 2000.

**Slika 4. Ljubač –
satelitska snimka**

Izvor: Google Earth, 15.
listopada 2016.

Venac, u obitelji koja je živjela u povijesnom Ljupču, vežući ime Ljupča s ljupkošću i ljubavi Ljupčana odnosno Ljubajki/Ljupčanki.

Geografski položaj Ljupča u svim fazama razvitka naselja, od prapovijesnih na Ljubačkoj kosi do danas vezan je ponajprije s jedne strane za pomorski put između Virskog mora i Zadarskog kanala sa zapada i Velebitskog

kanala sa sjeveroistoka, te s druge strane za plodni flišni prostor udoline i padina Ljubačke kose. Posebice je u vrijeme Liburna, u prapovijesti i u antici imao značajnu ulogu u pomorskom povezivanju Zadra i Nina (*Iader, Aenona*) sa Starigradom i Karlobagom (*Argyrunum, Vegium*), a važnost plodnog kraja u poljoprivredi susljedno se vrednuje od prapovijesti do danas.

Slika 5. Ljubač, pogled sa sjeverozapada

Izvor Google Earth, 15. listopada 2016.

Položajne odrednice povijesno-zemljopisnog razvitka

Zemljopisna osnova Ljupča, posebice prostorni položaj kao i prirodne sastavnice, povoljan je preduvjet opstanaka ovoga naselja od prapovijesnih vremena do danas. Važan strateški položaj, povoljan reljef, ugodna klima, pojave vode, izravan pristup moru (poslije pleistocena), znatna zastupljenost obradivog tla, plodnih zona i pašnjaka, površine pod šumom itd. omogućili su tisućljetno vrednovanje i opstanak ljudskih zajednica. Važnost strateškog položaja kroz Ninsko-ljubački kanal, prastara Ljuba ostvarivala je stoljećima u sustavu utvrđenih lokaliteta u Ninsko-ljubačkom kanalu među kojima treba istaknuti one najbliže – stariju utvrdu na otočiću Sv. Pavla (Sikavac ili Čičevac) i mlađu na jugozapadnom ulazu u Ljubačka vrata na Pagu zvanu Fortica. Da je Ljubač imao iznimno značenje u srednjovjekovnom prometu svjedoče upravo imena tjesnaca između Paga i kopna (Ljubačka vrata) i prostranog zaljeva između Paga i kopna (Ljubački zaljev) (Sl. 6. i 7.).

Suvremeni Ljubač geografski je smješten u prostoru koji je omogućio tisućljetnu susljednost trajanja o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi i arhivski izvori. Važni neolitički nalazi, liburnske gradine, antički ostatci, ostatci srednjovjekovnih i novijih objekata i predmeta – nastambi, grobova, fortifikacija, crkvi, keramike, oruđa i oružja i dr., kao postignuće civilizacijskih dosega i baština ovdašnjih ljudskih zajednica, u korelaciji su s njegovim

širim prostornim položajem te neposrednim topografskim smještajem.

Izrazitiji oblici korištenja prostora i naseljenosti u prošlosti bili su vezani uz istaknuti reljefni hrbat Ljubljane, odnosno Ljubačku kosu (Ljubačko brdo, Ljubačko bilo, u literaturi i *Ljubina*), zonu strateškog promatranja i izgradnje obrambenih objekata koja je nadzirala i plodnu udolinsku zonu rječice Krneze na jugu i jugozapadu i plodnu dolinu Ražanačke jaruge sa sjeveroistoka, te morski prolaz između Paga i kopna kao poveznicu Zadarskog kanala, Virskog mora i Kvarnerića s jedne i Velebitskog kanala s druge strane. Toponimi uže i šire zone Stari Grad, Venac, Gradina, Dvorine, Kaštelance, Mala Gradina, Zidine i drugi, izravno svjedoče o starijim oblicima naseljavanja. Mikrolokacije od Podvršja do rta Ljubljana u graničnoj zoni s Rtinom koristilo je sedam gradinskih utvrđenja, a nađeno je oko stotinu grobnih humaka (Duca, 2010.) Uz nalaze starijih liburnskih, antičkih i srednjovjekovnih nekropola, i nazivlje raznih objekata svjedoči o naseljenjima koja su koristila okolne plodne zemljišne površine, užu obalni pojas i more. Na važnost kao i prometnu, trgovačku i stratešku ulogu Ljupča upućuju i brojni nalazi novca s više lokaliteta unutar gradine Ljubljana i okolice.

Pogodan položaj i prirodna obilježja Ljupča omogućili su naseljenost već i u kamenom dobu. U zaobalju Zadra, u sjeverozapadnim Ravnim kotarima ima tridesetak nalaza s ostacima života neandertalaca, a od Ljupča do Posedar-

Slika 6. Pogled na Ljubljana, hrbat Ljubljane, Rtinu, Pag i Velebit

ja, posebice i na Ljubačkoj kosi kod Stojića, u Ljubačkim Stanovima i prema Podvršju nađeni su paleolitički (musterijenski i mlađi) nalazi od kremenja i rožnjaka (Batović 1965; 1966; 1968a; Vujević, 2009; 2011.). Neolitički ostatci pronađeni su na više mjesta u užoj i široj okolini Ljupča (Batović, 1966, 23, 102). Pozitivno pomicanje razine mora uvjetovalo je da se nekadašnja instalacija za ribolov u obliku nasipa, vidljiva u duljini od oko 100 m, danas nalazi na dubini od oko 3 m sjeverozapadno od Jamine na južnoj strani Ljubačke uvala. Izgrađena od drva u podlozi s kamenom odozgor, s dosta nalaza lončarije, datira se oko 2000 godina prije Krista (Ilkić, 2017.).

Položajno se prapovijesni ostatci, ponajviše materijalne kulture željeznoga doba i. tisućljeća prije Krista iz razdoblja Liburna vezuju za nekoliko istaknutih gradinskih naselja. Jedno od njih bilo je smješteno ponad rta Ljubljana, na Vrtolomu, na kojem je kasnije trajalo utvrđeno antičko i srednjovjekovno naselje, čiji se ostatci nazivaju Starim Gradom. Od te nekad strateške točke vizualno se moglo komunicirati s drugim važnim gradinama: Oraškom u Slivnici, Beretinovom u Radovinu, Sv. Vidu na Pagu itd., te nadzirati Ljubački zaljev i tjesnac Ljubačka vrata.

Topografski smještaj sa sjeveroistočne strane Ljubačke kose koristilo je više predantičkih lokaliteta, među kojima je liburnska gradina Venac, sa zemljanim bedemima, što je rijetkost među gradinskim naseljima, ali je ovdje uvjetovana flišnim terenom, imala najveće značenje. Po Ljubačkom brdu na lokaciji Dvor(i)ne nalaze se

ostatci drugih naseobina i brojnih grobnih humaka (tumulusa) od kojih je najveći Križarska glavica blizu Stojića.⁶ U blizini su istraženi i liburnsko groblje na lokaciji Podvenac, zatim groblje Venac s trideset pet grobova s tri manja tumulusa, a kod Stojića pet kamenozemljanih tumulusa (Marjanović, 2009.) i još tri (Vujević, 2011.). Na položaju Glavčine u blizini, na lokaciji kasnije izgrađenog objekta dvojne crkve, ostatci su prapovijesnog kruga u podlozi (Uglešić, 2017.). Matakova glavica kod Gospe od Snijega prapovijesni je tumulus (Kukoč, 2009.; Marijanović, 2012.), korišten i u vrijeme rimske uprave, a i nakon doseljavanja Hrvata. Ovi ostatci potvrđuju vrednovanje Ljubačkog područja u vrijeme prapovijesne Liburnije s nastavkom korištenja prostora čiji su lokaliteti bili povezani odgovarajućim suvremenim putovima međusobno i sa susjednim gradinama i zajednicama, i u antici. Pronađeno je više nalaza domaće, ali i grčke keramike (Batović, 1968.) te različitog domaćeg i uvoznog nakita, posebice fibula (Batović, 1974; Brusić, 2002; 2010.). Jednako tako, važnost položaja ovdašnjih naselja u prometno-trgovačkom smislu potvrđuju i pronađene kovanice Kartage i Numidije iz 3. stoljeća prije Krista, egipatski novac, grčko-ilirski novac, keltski novac i onaj iz Salapije i Metaponta, Herakleje, Drača (Batović, 1974; Brusić, 2002; Ilkić i dr., 2012; Šeparović, 2013; Ilkić i dr., 2014.) itd. Pronađeno je, posebice podno samog ustrmljenog rta Ljubljana, i više odronjenih brončanih komada, poznatih pod nazivom *aes rude*. Ovdašnja zajednica, kao što je to bio slučaj u cijelom

⁶ Nažalost, znatan broj humaka je, posebice prije četrdesetak godina, opljačkan pa je tek dio ostavštine dospio u Arheološki muzej u Zadru.

Slika 7. Prostor Ljubčca, pogled s jugoistoka

Izvor: Google Earth, 15. listopada 2016.

cirkumjadranskom prostoru, koristila je takvu bronzu, pa čak i pretaljane kovanice kao (predmonetarni) novac. S obzirom na nalaze grumena troske i korodiranog željeza, možda se u sklopu gradinskog naselja nalazila i manja topionica (Duca, 2010.).

Prostorni raspored antičkih ostataka vezuje se uglavnom za mjesta liburnskih naseobina koje su nastavile život i u vrijeme rimske uprave. U vrijeme principata gradinski sklop Ljubljane, posebice Venca, kao očito zasebni *civitas* spadao je u skupinu većih gradinskih naselja sjeveroistočnog dijela ravnokotarskog prostora prema Velebitskom kanalu i Novigradskom moru od Ljubčca (Venac, Gradina), preko Radovina (Beretina gradina) i Slivnice (Oraška ili Lergova gradina) do Podgradine (Budin), koje je teško vezati za poznatija središta *Iader*, *Aenonu*, *Nedinum* ili *Corinium*, već su možda činile jednu (*Pasini*?) ili više zasebnih jedinica (Čače, 1993, 16-17, 35; 2006, 72). Bogatiji pripadnici tadašnjeg društva u privlačnom predjelu pitomih obala i poljodjelskih površina, s pješčanim plažama Ljubačke vale i uvale Plemići, gradili su ladanjska zdanja (*villa rustica*) slično kao i u Krnezi, Radovinu pa sve do Posedarja. S obzirom na ostatke zidova, pojedinih predmeta i novca iz razdoblja rimske uprave, funkcioniranje Gradine u vrijeme rimske uprave također je sasvim izvjesno (Sl. 8.). Podno nje, u dnu uvale Plemići, dakle pogodno smještena na nekadašnjoj obali, nalazila se keramičarska radionica (nađeni ostatci tegula, amfora, krovnih

ploča, utega tkalačkog stana, pečata i sl.) (Ilkić, 2017.). To potvrđuje susljednost naseljenosti u okvirima Liburnije unutar Ilirika pod rimskom antičkom upravom. U tom smislu važni su brojni i vrijedni nalazi rimskoga carskog i drugog novca (republikanska rimska moneta, predcarski novac, novac rimskog cara Augusta, do kasne antike) (Ilkić i dr., 2014; Ilkić, 2017.), što dokazuje da se radilo o prometno i trgovački vrlo istaknutom položaju koji je imao i suvremene cestovne veze sa susjednim naseljima i zajednicama. Vrednovanje istaknutoga strateškog položaja vjerojatno je zadržano i u vrijeme bizantske uprave kada je stariji obrambeni kompleks mogao biti dodatno utvrđen i preuređen.

Vezano za obilježja položaja Ljubčca, povijesno-zemljopisnu susljednost njegove važnosti potvrđuju ranokršćanski, ranosrednjovjekovni i starohrvatski objekti. Riječ je o ostacima najstarijih razdoblja kršćanstva i dolaska Hrvata. Smještaj obližnje dvojne bazilike iz ranokršćanskog razdoblja, to jest druge polovice 5. i 6. stoljeća na Glavčinama podno Podvršja svjedoči o važnosti, snazi, suvremenom agrarnom kulturnom krajobrazu i korištenju prostora, s intenzivnim vjerskim i crkvenim životom i imanjem što potvrđuju brojni nalazi od 5. do 7. stoljeća i nalazi okolnoga groblja s petsto trideset grobova (Uglešić, 2004; Gusar, 2009.). U blizini su očito bila selišta, kasnije spominjana pod imenima Ambroze Selo (Ambroščina), M(i)agoščina, Podvršje, a još bliže današnjem Ljubčcu Vicigorić i na kosi Gramoglavac i dr.

Stratešku ulogu ovoga lokaliteta kao i susljednost života i naseljenosti neposredno potvrđuju ostatci srednjovjekovnoga utvrđenog grada (Sl. 9a i 9b) i grobovi iz ranoga srednjeg vijeka. Tri grobna humka (Jokina glavica i Duševića glavica iz 7./8. stoljeća te stariji prapovijesni Matakova glavica s grobovima Hrvata iz 7./8. stoljeća) smještena kod zavjetne crkve Gospe od Snijega, unutar poljodjelske zone, očito u blizini lokalnih putova, premda devastirana, svjedoče o njihovoj ranoj prisutnosti u ovome poljodjelski bogatom prostoru.

Ljubački grad, kaštel, odnosno kastrum na Ljubljani s pripadajućim područjem bio je dio starohrvatske Ninske župe, kasnije županije (Dokoza, 2017.). Najstarija potvrda imena ovoga grada utvrde, odnosno kaštelanata pod imenom Ljuba(č), koliko se za sada može pretpostaviti, datira se u 1188. godinu, kada je prema jednom spisu hrvatski plemić Pavao, sin Petra, prodao zemlju u Ljubi (Dokoza, 2017.). Doseljenjem Hrvata, Ljuba je vjerojatno došla u posjed nekoga starijeg hrvatskog roda, ili izravno vladara koji je tu držao vojničku posadu zbog njezina strateškog položaja. Da bi se moglo raditi o starim didićima govori ime polja i uvale Plemići sa sjeveroistočne strane (Gušić, 1971, 185). Položaj utvrde na vrhu poluotočja Ljubačke kose koji se strmo izdiže nad morem ponad Vrtolema i Provale na rtu Ljubljana, 2 km zračne crte sjeverozapadno od današnjega mjesta istovjetan je staroj liburnskoj gradini. Pripadajuće područje, kraljevsko vlasništvo, predano

je u 12. stoljeću kao zaseban teritorij u posjed ivanovaca (viteški red hospitalaca; „božjaka“). Oni su se prethodno proširili u Gornjem Svetom Martinu u Mađarskoj te oko Varaždina, oko 1165. templari su od pape dobili Vranu, a ovdje su ivanovci, možda u isto vrijeme (Dokoza, 2017.), uživali preceptorat ili kaštelanat na čelu s preceptorom ili kaštelanom odnosno komandatorom (Belaj, 2007.). Uz njihov *domus* vezala se Župa sv. Martina, čije je ime možda reminiscencija na njihovo ishodište u Podravini.

U upravno-teritorijalnom smislu time je započelo prostorno rastakanje Ninske županije, a Ljubačka kaštelanija zadržala je svoju zasebnost sve do početka 15. stoljeća. Značenje joj je proizlazilo, kako je već naglašeno, iz tradicionalne važnosti zemljopisnog i strateškog položaja s mogućnošću nadzora plovidbenog puta između Zadarskog kanala i Velebitskog kanala, dakle Ninsko-ljubačkog kanala, posebice Ljubačkih vrata, za opstojnost i razvitak srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva, odnosno kasnije Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i njegovih županija (Ninske, Lučke) u susjedstvu Zadra. Zahvaćala je prostor od blizu ušća Krneze, prema istoku i sjeveroistoku do Velebitskog kanala sjeverozapadno od Ražanca obuhvaćajući čitavu Rtinu i Plemiće (Raukar, 1977, 48, 49). U ispravi na pergameni kralja Andrije iz 1205., kojom je dao povlastice i u kojoj su određene granice gradu Ninu, izuzet je posjed *castrī Lubey*, vlasništvo hrvatsko-ugarskog kralja, koji je pripadao hospitalcima ivanovcima (Gušić, 1971,

Slika 8. Položaj prapovijesnog, antičkog i srednjovjekovnog Ljupča (Ljuba, Stari Ljubač, Stari Grad)

Slike 9a i 9b. Pogled na ostatke Starog Grada s hrpta Ljubljane prema Ljubačkom zaljevu i Pagu Srednjovjekovni ostatci u Starom Gradu

184) na mjestu kasnije zvanom Stari Grad, kao i Župa sv. Martina biskupa. Da je lokalitet bio istaknuta rezidencija ivanovaca svjedoče ruševine zgrada i crkava, među njima romaničke crkve sv. Marije iz 12./13. stoljeća kao i listine kralja Bele IV. iz 1242. i 1243. (Gušić, 1971, 184). Utvrda je

bila branjena prirodnim strminama Vrtoloma, a s kopne strane s dva nasipa odijeljena grabom, možda i prapovijesnog podrijetla. Ulazilo se preko mosta preko jarka kroz gradska vrata između dviju kula (Petricioli, 1983.).

Nastavak vrednovanja ovoga položaja dokazuju i kasniji samostan benediktinki, kao i u spisima 13./14. stoljeća spominjani samostani unutar i izvan gradskog bedema. Od njih su ponegdje sačuvani tragovi: samostana Pustinjaka sv. Pavla – kod mora, završen 1314.; samostan sv. Ante Pustinjaka – na brdu; samostan Križonoša sv. Jelene s crkvom sv. Nikole te gotička crkvice sv. Marcele na Ljubljani – raspoznaju se obrisi jednobrodne gotičke crkve s tri polukružne apside i djelomično sačuvanim sjevernim zidom s kontraforima (Sl. 10.), ostatci crkvice sv. Magdalene u Ljubačkim Stanovima iz 14. stoljeća (Bianchi, 1879./2011; Petricioli, 1983; Dobronić, 1984.). Ti objekti su očito korespondirali s njihovim okolnim posjedima, što potvrđuje intenzivno korištenje ovog prostora sa svim odlikama srednjovjekovnog europskog, odnosno hrvatskog feudalnog krajobraza. Hrvatski plemić Ivan Mogorović dobio je 1240. godine u posjed utvrdu u Ljupču (Antoljak, 1962, 94; Dokoza, 2017.), početkom 14. stoljeća, 1303. očito zbog strateškog položaja Ljubač je htio zadobiti i Pavao Šubić Bribirski (Dokoza, 2017.), a u 14. stoljeću ovdje su boravili i pojedini Gusići (Antoljak, 1962, 100). Izvjesno je, međutim, da su ivanovci i dalje zadržavali svoja prava.⁷ Krški prostor Rtine bio je iznajmljivan starosjediocima Vlasima, to jest nekad latiniziranim Liburnima, sada već kroatiziranim, za ispašu, a ostali je bio uglavnom obrađen te mjestimično pošumljen. Oni su zasigurno prakticirali tradicionalno, od prapovijesnih vremena očuvano pregonско stočarenje, goneći ljeti blago, koristeći raznačku lučicu te pristane u Tribnju i Starigradu, na pašu na Velebit, možda i sve do Plješivice (Magaš, 1995; 105). Uz obalu su bile i solane, vjerojatno i u Ljubačkom zaljevu i u Plemićima (Piasevoli, 1964; Raukar, 1977; 49, 207; Magaš, 1995; 75). S obzirom na to da se kod prodaje soli sa solana ivanovaca u Ljupču kao prodavač pojavljuje vranski prior (primjerice 1383.) (Dokoza, 2017.), zasigurno je Ljubački posjed bio podređen onom u Vrani. Ljubač se potkraj 14. stoljeća spominje i u više drugih arhivskih zapisa.⁸

Ovaj strateški značajan posjed *castrum Lyube* zauzela je 1402. godine, u borbama za prijestolje između Žigmunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog, Ladislavova vojska na čelu s Alojzijem Aldemariskom, što dokazuje da je i dalje bio kraljevsko vlasništvo. Prethodno su, potkraj 14. i na početku 15. stoljeća, ljubačku utvrdu zadoobili Frankopani, a Ivan Frankopan tada hrvatski ban i saveznik kralja Žigmunda, od tamo je napadao Zadar s okolicom jer se priklonio kralju Ladislavu (Šišić, 1904, 35; Dokoza, 2017.). U to se vrijeme, 1403., sela Brus, Vīgigorić i Jarbolje Selo, u okviru problematike obližnje

Slika 10. Ostaci srednjovjekovne crkve u Starom Gradu na rtu Ljubljana

Krneze, vezuju za Ljubački distrikt (Smiljanić, 1997, 214, 243). Kralj Ladislav darovao je Ljubač (kao i Novigrad i Pag) zadarskim Matafarima, Gvidu i Ljudevitu za zasluge oko njegova krunjenja u Zadru, osiguravši da im taj posjed nije otuđen ni poslije prodaje Zadra i Dalmacije Mlečanima. Ljudevit Matafar oporučno je bogato obdario crkvu sv. Marije u Ljupču, 1421. godine (Gušić, 1971, 185; Raukar, 1977, 48; Dokoza, 2017.). Iz ovoga vremena poznat je Juraj Markov, graditelj iz Ljube.⁹

Posebnost lokacije (Sl. 11.) i istaknuto značenje kao posjeda crkvenih redova ili plemićkih obitelji, upućuje i na to da je Ljubač bio samostalna župa, s obzirom na to da je oko starog Ljubač-grada s posadom i redovnicima bilo i kmetova u okolnim selištima koji su obrađivali plodne površine Ljubačkog polja. No za razliku od drugih susjednih župa, nije pripadao Ninskoj biskupiji, već je kao zasebni prostor, distrikt, slično kao i glavina susjednog Paga, bio dio Zadarske nadbiskupije. Je li to u vezi s činjenicom da su u Ljupču posjede imali spomenuti zadarski plemići Matafari iz čije obitelji su u 14. stoljeću bila i dva zadarska nadbiskupa (Status personalis ..., 1905.), odnosno s činjenicom da je s okolnim prostorom činio samostalni distrikt, za sada je nejasno.

Važnost položaja za promet i trgovinu kroz sva razdoblja od ranoga srednjeg vijeka, preko stare hrvatske

kneževine i kasnijeg Hrvatskog te Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, do uvođenja mletačke uprave potvrđuju brojni nalazi novca i uvoznih predmeta (denari ugarsko-hrvatskog kralja Kolomana, komunalni novac iz 13. stoljeća, novac Mletačke Republike, Ljudevita Velikog I. Anžuvina, kovanice kraljice Ivane I. Napuljske, Renea I. Napuljskog, novci Akvileje, Padove, Verone, Austrijskog nadvojvodstva, Kotor, mangir iz Osmanskog Carstva itd.) (Ilkić i dr., 2014.).

Značenje prometnog i strateškog položaja Ljupča zadržano je i u vrijeme mletačke uprave, poslije kupnje Zadra i drugih priobalnih gradova 1409. Na to upućuju izdvojenost u zaseban distrikt i njegov katastar (Antoljak, 1949.), a utvrda je zasigurno služila i dalje za nadzor plovidbe i u vremenima uskočkih prepada, osmanlijskih upada i sl. Poslije smrti braće Matafar posjed je 1422. postao vlasništvo mletačke komore (Raukar, 1977, 48). U to vrijeme (1435.) se kao sudac Ljupča spominje Franjo Našić (*Francisci de Nassis*) iz poznate zadarske obitelji (Antoljak, 1959, 231), a sljedeće godine, 1436., Ljubački, prvotno slobodni seljaci Mihovil Radošić, Radoš Belkić, Jadrija Hercegović, Stjepan *krznar*, Nikola Drašković, Ivan Urmica i Mihovil Postrošić (*...omnes vilici subditi dicto castro seu loco Gliube...*), predvođeni mjesnim sucem Pavlom u Zadru, pred tadašnjim mletačkim knezom tra-

⁷ Tako se 1303. u pismu magistra reda ivanovaca brat Lokueto Busque naziva preceptorom Lube (*Preceptor de Luba*), premda s pitanjem odakle mu taj naslov. Preceptor Ljube (*Preceptor Lubaliensis*), Jakov (*Jacobus*) de Rederterio, spominje se 1350. na sastanku ivanovaca u Vrani vezanom za neke poslove, jer je Vrana, poslije zabrane reda templara 1312. pripala ivanovcima hospitalcima (Dobronić, 1984, 87), a vjerojatno je od toga vremena velikom vranskom posjedu ivanovaca bio podređen Ljubač.

⁸ Ljubački kastelan, ninski plemić Ivan Borša spominje se u kolovozu 1391. u prosvjedu protiv ninske općine i Petra kneza Posedarskog (Ančić, 2005, 62). Postoji i pretpostavka da se u Ljubač doselio 1387. iz Like prapradjed Petra Zoranića, Zoran od roda Tetačića, koji se tu neko vrijeme zadržao, a onda se preselio na Pag, gdje mu je sin nosio ime Mirko Zoranić (Antoljak, 1952a, 246-248). Pri kupnji kuće u Zadru, u ugovoru se za Mirka Zoranića navodi da je iz Ljube, o čemu, kao i o pojedinim arhivskim svjedočanstvima o zakupima zemljišta, obvezama i davanjima, kulturama, posjedovnim odnosima, obrtima i sl., v. Dokoza, 2017.

⁹ Djelovao je u Zadru od 1401. (zgrade, kapelica u crkvi sv. Krševana), kao učenik Nucija Ucinellija, graditelja iz Ferma i od 1405. radio za njega na izradi ukrasnih dijelova crkve sv. Marije Velike, a 1413. pošao s njime u Fermo (Klaić, Petricioli, 1976, 516, 519; Flego, 2005, 581).

Slika 11. Lokacija starog grada Ljube na rtu Ljubljani

¹⁰ Zanimljiva je i pojava spomenutog prezimena Baraković u Ljupču koji nosi poznati hrvatski pisac Juraj Baraković. Već 1510. spominje se Barak, koji je 1535. već bio mrtav i da je bio iz Ljube iz mjesta Plemići. Njegov sin Mirko Baraković je 1535. prodao zemlju na rtu Ljube ili Ljupča blizu zdenca zvanog *Briest* gdje je imao zemlju i Brne (*Bernich*) Baraković. Marko je 1536. dobio i mlin u Ljubi. Jedan Juraj Baraković iz Ljube spominje se 1532. kao mirovni sudac, a 1533. da je iz sela Kramoglievac (*Cramoglieuaz*) u kotaru Ljube, a iz toga je sela bio i Andrija Baraković koji se spominje 1533. te 1542. kao stanovnik Plemića. Pjesnik Juraj Baraković (1548. – 1628.) spominje se kao šesnaestogodišnji klerik u oporuci bolesnoga Ivana Marića ili Satalića, župnika u Ljubi, tada u svojoj kući u Zadru. U njoj se spominju i župnikov posinjak Grgur Baraković i nevjesta Margareta. Ovaj Grgur je Jurjev brat, a imao je i brata Petra, koji je 1569. bio posjednik zemljišta na rtu Ljube na mjestu ponad vode Brijest (*Zgora uode bresta*). Mladi Juraj Baraković sudjelovao je u borbama protiv Osmanlija 1570. i 1571., a 1586. spominje se kao svećenik (Antoljak, 1979, 205).

žili su oslobađanje od brojnih nameta koje im je, sada kao feudatarima, uvela nova mletačka vlast, izjednačivši ih s ostalim seljacima na mletačkom državnom posjedu (Antoljak, 1949, 396). U tadašnjem katastru Ljube bili su upisani i pašnjaci Rtine u najmu Radoša Radošića i seoskog suca Ivana Lekovića, sina Andrije (o ljubačkim Lekovićima: Dokoza, 2017.), za 70 zlatnih dukata, i službu jednog konja, kao i tri komada zemlje zvane Gramoglavac odnosno Budomirišnja (*Budomirisgna*) (Antoljak, 1949.). Mletačka vlast preuzela je i solanu i obustavila njezin rad (Raukar, 1977, 217).

S obzirom na nove geopolitičke okolnosti uskoro su u zaobalju Zadra učestali upadi prethodnica i službenih jedinica Osmanskog Carstva. Ljubač (*Iuba*) se tako spominje na popisu ninskih župa iz 1482. koje su tražile oprost od davanja desetina mletačkoj upravi zbog šteta koje su trpjele od osmanlijskih pljački (Smiljanić, 1997, 209), te 1488. kao *Gliuba* (Cvitanović, 1960, 548). Tradicionalno gospodarenje, prometne veze i sl. ipak su održavani. Ljuba se u prijepisu popisa ninskih posjeda iz 1499. spominje kao dio teritorija pod zadarskom, odnosno mletačkom nadležnosti (Smiljanić, 1997, 210). Spominje se i mlin u Ljupču, 1508., a nalazio se na području zvanom Zavodi (*Xavodi*) (Anzulović, 1998b, 300). U osmanlijskom zarobljeništvu ubijena su 1513. godine trojica Ljupčana (Anzulović, 1998b, 301). U to vrijeme

spominju se u distriktu Ljupča prezimena Ljubić (1501.), Bakuda (1508.), Malinović (1513.), Dumančić (1513.), Baraković (u selu Plemići, 1542.),¹⁰ Krković, Blasić, Perčinović, Marcelić, Marić (1542.) (Jelić, 1969, 605). Vrijednost ljubačkog posjeda, koji se donedavno davao u najam za uobičajenih 600 dukata godišnje, naglo je do 1525. pala na 300 dukata (Jelić, 1969, 605). Iz izvješća mletačkom senatu velikog kapetana Zadra Zaharija Vallaressa 1527. godine, koji sadrži i podatke o stanovništvu, vidljivo je da je Ljubač imao 150 stanovnika, susjedni Gramoglavac 105, te Podvršje 110. Dalje prema jugoistoku nizala su se naselja Čakavci (35), Krbavac Lug (47), Mundići i Maljine (Magline) (70), Z(S)nojaci (36), Poričane (44), a Ražanac je imao 85 stanovnika (Jelić, 1985, 556). Među seljacima je dolazilo i do sukobljavanja, pa je *in Puncta Jube*, 1536. sklopljen, primjerice, mir (Antoljak, 1952b, 42-43). Na suvremenim zemljovidima zadarskog područja, a i na pojedinim širih područja, *Juba* (*Iuba*, *Gliuba* i sl.) je gotovo redovito ucrtana, što svjedoči o važnosti toga lokaliteta (Faričić, 2017.).

Gliublia – in partibus Croatiae važna je oznaka Ljupča iz 1570. godine (Cvitanović, 1960, 548), a 1574. vlasti su na državnu zemlju u Ljupču naselile i pridošlice s osmanlijskog teritorija (Raukar i dr., 1987, 370), dok su istovremeno pojedini Ljupčani nalazili smještaj u Zadru, Ninu, Privlaci, Vrsima, Viru itd. Tako se, osim Jurja Barakovi-

ća, u Zadru spominju godine 1588. njegovi prezimenjaci, Ivan sin Šimuna i Juraj sin Petra i njegova majka Matija itd., a kasnije i mnogi drugi Barakovići (Antoljak, 1952b, 42-45). U Ljupču su, međutim, doseljenici, primjerice 1591. tražili više sigurnosti s obzirom na prijetnje ili zahtjeve s osmanske strane na što upozorava glavni namjesnik Ferigo Nani u svojem izvješću senatu (*Commissiones ...*, 1966, 27). Mletačke galije stalno su nadzirale morski prolaz Ljubačkim zaljevom i Ljubačkim vratima prema Pagu i Novigradu, a Ljubačka tvrđava bila im je očito pomoćna postaja, uz Forticu u Ljubačkim vratima, što je vidljivo iz pojedinih mletačkih izvješća (*Commissiones ...*, 1966, 158).

Mnoga naselja zadarskog i ninskog područja bila su vrijeme osmanlijskih osvajanja, a još više tijekom kasnije mletačke rekonkviste višekratno uništavana i raseljavana, tako i Ljubač, a neka su potpuno uništena i nestala. Godine 1600. „Jubiština“ je bila bez stanovnika (Traljić, 1969, 512, 513; Magaš, 1995, 87). Zanimljivo je da je Matu Perkovića pok. Vida, Cvitka Mastogonjića pok. Martina, Ivana Najčinovića pok. Gašpara i Raosava Ugarkovića, pok. Vučića iz Ljube (*Matthio Perchouich q. Vido, Cuitco Mastogognich q. Martin, Zuane Naicinouich q. Gasparo, et Raosau Vgarcouich q. Vuchich da Gliuba*) signor Ivan Alojz (*Giovanni/Alvise*) Venier, sin Stjepana (*Steffano*), u svoje ime i ime drugih dionika u posjedu Vinjerca, to jest Slivnice početkom 1599. uzeo za kmetove i stanovnike Vinjerca (Magaš, Brtan, 2015, 250), što se, očito zbog turbulentnih zbivanja, nije ostvarilo, ali se neka od ovih prezimena kasnije pojavljuju u Posedarju (Jelić, 1989.).

Ipak, zbog važnosti strateškog položaja, Ljubač je ponovno naseljen, o čemu svjedoči spomen mještana Ljupča u vizitaciji papinskog izaslanika Michelea Priulija 1603. (Filipi, 1969, 553; Magaš, 1995, 89). Strateško značenje Ljupča tada pokazuje podatak da je Ljubač 1608. godine imao čak 416 stanovnika u 76 obitelji (s 5,5 stanovnika po obitelji), najviše među mjestima kopnenog dijela Zadarske nadbiskupije, premda su zasigurno u tu brojku uključena i okolna selišta. Naime u njegovoj utvrdi i okolici sklonište su očito potražili i izbjegli s okupiranog područja, to jest korišten je zacijelo kao sabiralište za prebacivanje prema Pagu, Kvarneru i Istri (popis naredio zadarski gradski knez Oktavijan Mocenigo, a proveo pomoćnik kneževa kancelira *cogitor* Petar Gariboldo). Od tadašnjih više od sedamdeset prezimena u Ljupču su danas samo dva (Perković i Dušević). U popisu se spominje i župnik imena Filip (Jelić, 1985, 558, 568). Neki su se vraćali, ili bili silom ponovno odvođeni na osmanlijsko područje, tako i dvije obitelji iz Miagošćine 1610. godine (Minchella, 2011, 9). Ljubačka utvrda imala je u pravilu jednu četvu vojnika (Raukar i dr., 1987, 359). Važnost Ljupča spomenuo je i knez Zadra, Alojz (*Alvise*) Zorzi, u svojem izvješću 1620. godine, navodeći da je otvoren neposrednim napadima Osmanlija (*Commissiones ...*, 1977, 96).

Da je položaj Ljupča i u to vrijeme imao važno mjesto u prometu, a zasigurno i lokalnoj trgovini svjedoči zemljovid (oko 1620.) na kojemu se u području Ljupča (*Gliuba*) stječu četiri ceste iz smjera Zadra, Nina, Ražanca, Posedarja (Iansonius, I., *Iadera, Sicvum et Aenona ...*). U tom nemirnom razdoblju, s obzirom na blizinu bojišnice i opasnost od osvajanja, glavni namjesnik Foscolo naredio je rušenje Ljupča i pojedinih drugih naselja u okolici Zadra (1646.) te premještanje mještana na otoke da ne budu plijen zbog jakog naleta osmanlijske vojske (Difnik, 1675, 76; Traljić, 1965, 218). Iste godine Durak beg Vranski, sin Halilbega, upao je s Osmanlijama u Ljubač, zauzeo ga i popalio. To je uočio izvanredni namjesnik Bernardo Tagliapetra koji je s ratnim brodom plovio iz smjera Novigrada u Zadar, pa je iskrcao vojnike. Osmanlije su se na to povukle, možda misleći da dolazi još brodova, a mletački vojnici ugasili su požar (Difnik, 1675, 78). Uskoro su uslijedili uspjesi mletačke vojske, pa su došljaci smješteni oko Ljupča sudjelovali u vojnim operacijama u dubini osmanlijskog teritorija, primjerice 1647. u napadu na Gračac, 1648. na Ribnik (radilo se o sto dvadeset Jaseničana smještenih na Pagu i oko Ljupča od kojih je stradalo jedanaest, te o došljacima iz Dobropoljaca) (Desnica, 1950, 44; Magaš, 1995, 87) i 1656. u čuvanju prolaza kod Starog Obrovca pod vodstvom Janka Mitrovića (Desnica, 1950, 28, 44, 88).

Strateška važnost Ljupča u utvrdi Starog Grada na Ljubljani održala se do kraja 17. stoljeća kada je kao važna obrambena tvrđava napušten jer Mletačkoj Republici više nije bio potreban za obranu od Osmanlija, a i plovidba je

Slika 12. Ljubač u drugoj polovici 17. stoljeća

Izvor: AZDN, Carta topografica del territorio tanto spirituale Quanto Temporale della Citta di Nona, 1675.

Slika 13. Fortifikacijsko pročelje suvremenog Ljupča iz 17. stoljeća

¹¹ U tumaču zemljovidu stoji da je crtom razgraničenja obuhvaćen teritorij Nina „osim jedino Ljupča zadarske gospode, teritorija nekada kralja Ugarske koji je bio templarski, i oduzet im je od pape Klementa V. godine 1305.“. Zanimljivo je da su na ovoj karti Miagoščina i Ambroščina ucrtani zapadnije od Podvršja, dok su u većini dokumenata i na zemljovidima Miagoščina (sela) i Ambroščina sela istočnije (Anzulović, 1998a).

s obzirom na širenje mletačkog posjeda postala sigurnija. Na zemljovidu Ninskog teritorija iz 1675. godine (Sl. 12.) ucrtani su još ruševni objekti Staroga Grada s označenom crkvicom sv. Marcele. Vidljivi su i novi sklop Ljupča (*Gliuba*), crkvice Gospe od Snijega bez krova, i neimenovane crkvice u prostoru današnjih Ljubačkih Stanova. Ucertane su ruševine Miagoščine (*Magoschina*) i Ambroščine (*Ambroschina*) jugoistočno od Ljupča, a zapadno od pritoke potoka Krneze (*Chenize*) (Sl. 12.).¹¹ Budući da su u novim okolnostima stvoreni uvjeti razvitka naselja na položaju uz obalu, građevinski materijal je sa zidina i objekata uglavnom raznesen i nedvojbeno upotrijebljen za izgradnju novih zgrada. Stoga je u Starom Gradu od materijalnih ostataka ostalo razmjerno malo, ali bi se odgovarajućim radovima cijeli sustav utvrde mogao temeljitije istražiti i urediti kao arheološki park *in situ*.

Dakle, napuštanje utvrde i njezinih strateških, stambenih i vjerskih objekata zbilo se kao posljedica ratnih i

poratnih zbivanja i stvaranja nove naseobine uz more u skladu s okolnostima nastalima doseljavanjem stanovništva iz unutrašnjosti polovicom 17. stoljeća. Iste, 1675. godine Ljupčani su se žalili vlastima da su im u naseljavanju dijela Radovina, to jest Miagoščine, oduzeti sav pašnjak, šuma i gaj u smjeru područja zvanog Golac ili Golobrdo, te Poljica, koje su uživali i dani su doseljenicima, pa su ostali bez ogrjeva i paše, te su zamolili da se nastalo stanje razriješi. Godine 1678. stavljeni su pod zapovjedništvo Janka Mitrovića zbog opasnosti od novoga osmanlijskog napada (Desnica, 1950a, 184, 212). Godine 1683. sudjelovali su u napadu na Pađene i Knin, a 1684. Janko Mitrović, zapovjednik naselja Gornjega zadarskog kotara (uz Ljubač pripadali su mu: Posedarje, Vinjerac, Ražanac, Radovin, Budin, Badanj i Starigrad), postavio im je za kapetana mjesta Matu Zurića (*Matteo Zurich*). Pričuvne snage brojile su u Ljupču te godine 49 naoružanih i 22 muškarca bez oružja (ukupno 71) i četiri konja (Desnica, 1950a, 301, 336,

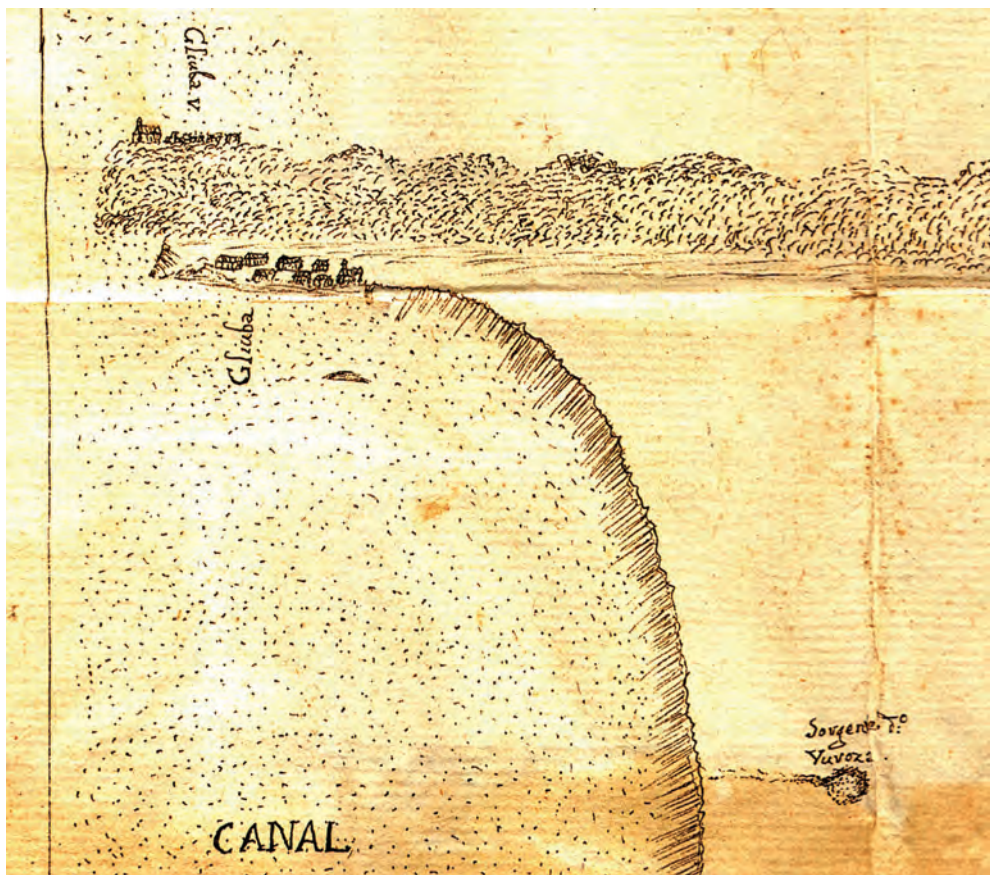

340; Magaš, 1999.). U ustroju zadarskog okruga na devet upravnih područja koji je proveo glavni namjesnik Corner nakon osvajanja Knina 1688., Ljubač je s Posedarjem, Vinjercom, Ražancom i Radovinom pripao zasebnom, Posedarskom području pod novoimenovanim zapovjednikom Petrom Kalcina (HR-DAZD-1, Jerolim (*Girolamo*) Cornaro, 1 kut., 540). U Ljupču, koji se tada navodi pod Ninskom biskupijom, u crkvi se upotrebljavalo hrvatsko pismo glagoljica (Jelić, 1906, 73).

Da je položaj Ljupča još neko vrijeme imao važno mjesto u memoriji stanovnika svjedoči zemljovid iz 1688. na kojemu se cijela dolina Krneze naziva Ljubačka dolina (*Valle di Liuba*), s tim da su označeni *Seno di Liuba*, u moru objekti *Parrena* (?), *Liuba Vecchia*, *Gliuba*, o *Liuba noua* i *Carnira* (Krneza) (Coronelli, 1688.). Godine 1691. uslijedio je novi teritorijalni ustroj Zadarskog kotara, ovaj put na dva dijela, Donji i Gornji kotar, a Ljubač je pripao Gornjem koji se protezao na jugoistok do Đevrsaka i Ostrovice (Magaš, 1995, 102).

Novosmješteno naselje imalo je također određena fortifikacijska obilježja (Sl. 13.), s jakim visokim zidovima prvog reda zgrada prema obali, a ubrzo je 1712. u njegovu središtu izgrađena i nova jednobrodna crkva sv. Martina biskupa sa zvonikom na preslicu, za potrebe novopridošloga hrvatskog stanovništva pristiglog u drugoj polovici 17. stoljeća iz unutrašnjosti Bosne (Sl. 14.). Iza glavnoga mramornog oltara sa svetohraništem i kipom sveca zaštitnika je sakristija, a u nišama su drveni kipovi Bogorodice s Djetetom i Srca Isusova. Svojevrstne simboličke poveznice stare i nove lokacije Ljupča su jedan kalež iz Starog Grada te ciborij pronađen na brdu Ljubljana 1920. godine (koji je, prema predaji, iz zemlje izbacio vol svojim kopanjem) koji se tu čuvaju kao vrijedna baština. Godine 1754. Ljubač je imao 267 stanovnika i ta je crkva veličinom bila dostatna za potrebe župljana, a obnovljena je 1812. godine. Daljnji razvitak, s osloncem na poljoprivredu, bio je uglavnom spor.

Slika 14. Jezgra naselja

Slika 15. Ljubač u 18. stoljeću (Pietro Ganassa, 1760; isječak)

Obilježja prostornog položaja i posebice topografskog smještaja Ljupča osobito su istaknuta na katastarskoj skici Pietra Ganasse iz 1760. godine koja prikazuje posjed menze Ninske biskupije u Podvršju pokraj Ljupča (Faričić i dr., 2013, 111; sl. 15). Ucertani su potok Krneza (*Cherniza*), Ljubačka vala (*Canal*), Ljubač (*Gliuba*), Stari Ljubač (*Gliuba V.*) s ostatcima naselja i još stojećom crkvom na rtu poluotoka, drevna crkva sv. Ivana Krstitelja (Glavosika; *S. Gio Decola*) u Ljubačkim Stanovima, bez krova, kuće na mjestu Ljubačkih Stanova, cesta za Ražanac iz Zadra (*Strada per Rasanze da Zara*), *Strada di Sop:a la Valletta*, izvori vode (*Sorgente d:o Virvoza*), jedan otočić (sprud) u uvali, a ispisano je i više toponima na području susjednog Podvršja i Krneze.

Zanimljivo je da se kao zapovjednik Ljubačke tvrđave od 1788. do svoje smrti 1794. spominje mladi Petar Smiljanić, sin Lazara, serdara Donjeg kotara (Magaš, Brtan, 2015, 291). Očito je Mletačka Republika, prije svoje propasti 1797. godine, ponovno, barem u najnužnijoj mjeri, a možda samo formalno, nastojala održati sustav utvrđenih mjesta, pa tako i Ljubač.

Propašću Mletačke Republike, uvođenjem prve austrijske uprave, Ljubač je pripao općini Nin i u njezinu sastavu (tako i pod nadležštvom tamošnjega pomirbenog suda) (Maštrović, 1969.) ostao je i u vrijeme kratkotrajne francuske uprave te druge austrijske uprave. Istoj općini pripadao je i poslije Prvoga svjetskog rata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji do Drugoga svjetskog rata, a poslije 1945. bio je samostalni mjesni odbor. Od 1952. dio je Op-

ćine Ražanac do 1961. kada je pripojen Općini Zadar. Od 1993. ponovno je u sastavu Općine Ražanac.

Izrada novog katastra zbivala se potkraj 20-ih i početkom 30-ih godina 19. stoljeća u sklopu k.o. Radovin-Ljubač. Sredinom 19. stoljeća, 1851. Ljubač je kao zasebna župa pripojen Ražanačkom dekanatu. S obzirom na to da je u 19. stoljeću demografski ojačao i zaselak Ljubačkih Stanova, to jest Marušića, i tamo je na ostatcima stare crkvice sv. Ivana Krstitelja (Glavosika) podignuta kapela 1895. godine (obnovljena 1998.). Sve do početka 20. stoljeća usčuvala se glagoljica i glagoljaško pjevanje (Jelić, 1906, 115, 116). Župna crkva obnavljana je ponovno 1946. i 2010. godine.

Strateška važnost Ljupča donekle je vrednovana između dva svjetska rata kada je Ratna mornarica Kraljevine Jugoslavije u njemu održavala osmatračku postaju Izvidničke centrale „Selce“ jedne od triju u Kraljevini (uz Šibenik i Boku) (Ikica, 1962, 653). U Drugome svjetskom ratu Ljubač je, našavši se na području koje je izravno pripojila Kraljevina Italija, bio značajan prostor ratnih zbivanja, posebice borbe protiv talijanskih i njemačkih snaga u zoni važnog pomorskog prolaza. Dobar dio naroda podržavao je težnje za samostalnom hrvatskom državom, pa su pojedinci dospjeli u jedinice Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a dio se povezivao s partizanskim snagama. Isprva ustrojena mjesna straža s dvadesetak članova, kasnije se raslojila na one koji su težili osnivanju nove hrvatske države i one koji su prihvatili partizanski pokret. Prve partizanske veze 1942. koristile su pojedine simpatizere u Stojčićima, te obitelj Grgice Dušević i nećaka Pave Duševića čiju su kuću stoga zapalili talijanski vojnici (to jest pripadnici tzv. Davidove bande koji su više puta haračili ovim krajem; po kazivanju nekih mještana učinili su to sami članovi obitelji!?, Matijević, 2013, 327) u kolovozu 1943. NOO Ljubač osnovan je u veljači 1943. (90 osoba izabralo je pet odbornika) (Uranija, 1969). Članovi lokalnog odbora imali su velike ovlasti odlučivanja, pa i do sumnjičenja i likvidacija pojedinih mještana neistomišljenika. Poslije kapitulacije Italije, sav prostor oko Zadra osim samoga grada pripao je NDH pa tako i Ljubač. Uskoro, prvih dana studenoga 1943. odavde su dvije partizanske čete II. bataljuna Zadarskoga partizanskog odreda (ZPO) krenule prema Zadru u zahvate protiv snaga Nijemaca. NDH je nastojala u većini mjesta ustrojiti vlast, a kao i partizanske snage, obavljala je mobilizaciju stanovništva, pretežno u domobrane, a osnovana je i mjesna naoružana postrojba. Mjesni NOO proširen je u svibnju 1944. U kolovozu 1944. oko 200 Nijemaca bilo je raspoređeno na crti Žerava – Ljubač. U rujnu 1944. Prvi bataljon ZPO-a je napao je posadu u Ljupču, zarobio 34 vojnika NDH-a i zauzeo položaje na kotama povrh Ljupča, kod Sv. Ivana Krstitelja (*Glavosika*) i Gospe od Snijega u svrhu onemogućavanja njemačkih snaga da

pomognu svojim opkoljenim snagama u Ražancu. Potkraj rujna snage NDH i Nijemaca u području Ljupča pokušale su frontalnim napadom s jugozapada, te iz pravca Ražanca preko Matakovog briga i Podvršja kao i snagama koje su se u noći 29. rujna iskrcale s brodova u uvali Plemići podno Ljubljane, vratiti izgubljeni teritorij, ali bez uspjeha (Maštrović, 1968.). U Drugome svjetskom ratu i neposrednom poraću, Ljupčani, sudjelujući na obje strane, dospijevajući i do ruskog bojišta, s mnogim obiteljima često podvojenih članova, trpjeli su teške pogibije u sukobima, odmazdama, od mina i sl. Poginulo je više od 30 mještana Ljupča (od toga u partizanskim snagama 16), petnaestak kao civilne žrtve i pripadnici snaga NDH (na Križnome putu u ljeto 1945. troje, a sedmero je preživjelo Križni put) (v. opširnije Diklić, 2007., Matijević, 2013.)

Poslije Drugoga svjetskog rata više mještana odselilo se u inozemstvo. Mjesto se, ako se izuzme elektrifikacija, nekoliko desetljeća praktički nije razvijalo, zadržana je poljoprivredna aktivnost, izoliranost je bila naglašena, iseljavanje vrlo jako, a cestovne prometnice do kraja 1980-ih zastarjele.

Strateška funkcija Ljupča i njegova položaja u blizini ravnokotarske bojišnice donekle je oživjela ponovno u vrijeme snažne srpsko-crnogorske agresije na Republiku Hrvatsku od rujna 1991. do siječnja 1992. U kućama Ljupčana bilo je postupno smješteno više od tisuću hrvatskih branitelja pod zapovjedništvom Tihomira Despota. Prostor današnjih susjednih općina Posedarje, Poličnik i Nin, kao i Grada Zadra bio je izložen topničkim djelovanjima neprijateljskih snaga srbočetničke vojske, a stanovništvo je strepilo od mogućeg upada, stradanja i izbjeglištva kako je to bilo u širem obročkom i benkovačkom kraju, Škabrnji pa sve do predgrađa samog Zadra. U neposrednoj blizini pokušaji neprijateljskih zrakoplova da unište Paški most nisu uspjeli, to jest most nije razoren, a tri zrakoplova su srušena.

Osnovne suvremene značajke stanovništva

Kretanje broja stanovnika

Do početka 20. stoljeća kretanje broja stanovnika bilo je stagnantno, čak i opadajuće, a pred Prvi svjetski rat započinje demografski rast (Tab. 2. i Sl. 16.). Najveći broj stanovnika zabilježen u Ljupču bio je 1991., kada je prema podacima popisa pučanstva imao 703 stanovnika, mahom Hrvata (699 ili 99,4 %), prema vjeroispovijedi rimokatolika (RZS, Popis stanovništva 1991., Narodnosni ..., Dok. 881, 1992.). To je bilo više nego trostruko u odnosu na popis 1857. godine (Korenčić, 1979, 755-756), ali se mora uzeti u obzir to da je tada uključen i velik broj osoba „privremeno“ odsutnih. Budući da je od popisa 1953. bilježen postupan pad broja stanovnika, a također je i

2001. popisano znatno manje stanovnika (455), podatak za 1991. očito je posljedica popisivanja odseljenih stanovnika, odnosno primjene drukčije metodologije. Pad broja stanovnika zaustavljen je nominalno u sljedećem međupopisnom razdoblju. Naime, godine 2011. popisano je 475 stanovnika (porast od 4,4 %), ali treba imati u vidu da se određen broj odseljenih popisao u Ljupču da bi izbjegao pojedine porezne i druge obveze.

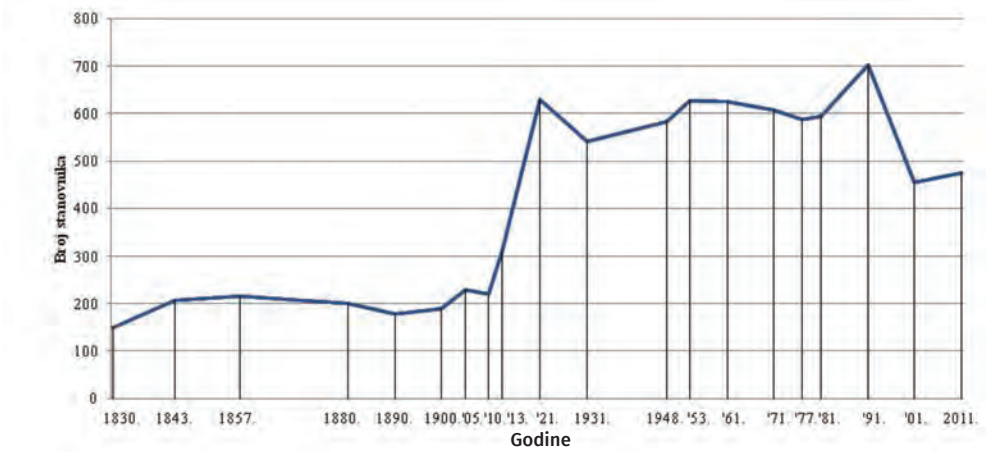
Tablica 2. Kretanje broja stanovnika u razdoblju od 1830. do 2011.

Dijelovi naselja	1830.	1843.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1905.	1910.	1913.
Stojići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ljubački Stanovi	-	-	-	-	49	-	-	-	-	-
Ljubač	-	-	-	-	151	-	-	-	-	-
LJUBAČ UKUPNO	149	207	217 (49k)		200	179	190	290 (33k)	220	312 (40k)
OPĆINA RAŽANAC	1018		1289	1100	1413	1687	1843		2103	

Dijelovi naselja	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1977.	1981.	1991.	2001.	2011.
Stojići	-	-	65	68	67	63	-	-	-	-	-
Ljubački Stanovi	-	-	135	152	167	159	139	*186	*255	-	-
Ljubač			384	407	392	385	448	*405	*455	-	-
LJUBAČ UKUPNO	630	542	584	627	626	607	587	594	703	455	475
OPĆINA RAŽANAC	2590	2825	3618	3956	3966	3767	3296	3287	3805	3107	2940

k – kućanstva

Izvor: Korenčić, 1979, 754-758, za godine 1857. – 1971., godine 1869. Ljubač popisao u okviru naselja Ražanac. Godina 1843., 1857., 1921. i 1931. Ljubač sadrži podatke za naselje Krneza; konačni rezultati službenih popisa pučanstva za 1981., 1991., 2001. i 2011.; 1847. – 1869., 1931. i 2001. – 2011. nema podataka po dijelovima naselja; Podatci za 1830., Kozličić, Bralić, 2012, 84; Podatci za 1843. prema *Schematismo della Arcidiocesi Metropolitana di Zara per anno 1843*, Zadar 1843., 28; Podatci za 1905. i 1913. godinu iz: *Status personalis et localis Archidiocesis Jadertinae*, Zadar, 1905, 71-74 i 1913, 73-76. Podatci za 1977.: Popis stanovništva i stoke za potrebe izgradnje N.E. „Vir“, 1977.: Podatci za dijelove naselja, to jest mjesne zajednice Ljubač i Ljubački Stanovi za 1981. i 1991. (*) prema RZS, Popis stanovništva, domaćinstava ... 1981. i 1991., Prvi rezultati.

Slika 16. Kretanje broja stanovnika Ljupča u razdoblju od 1830. do 2011.

Izvor: kao Tab. 2.

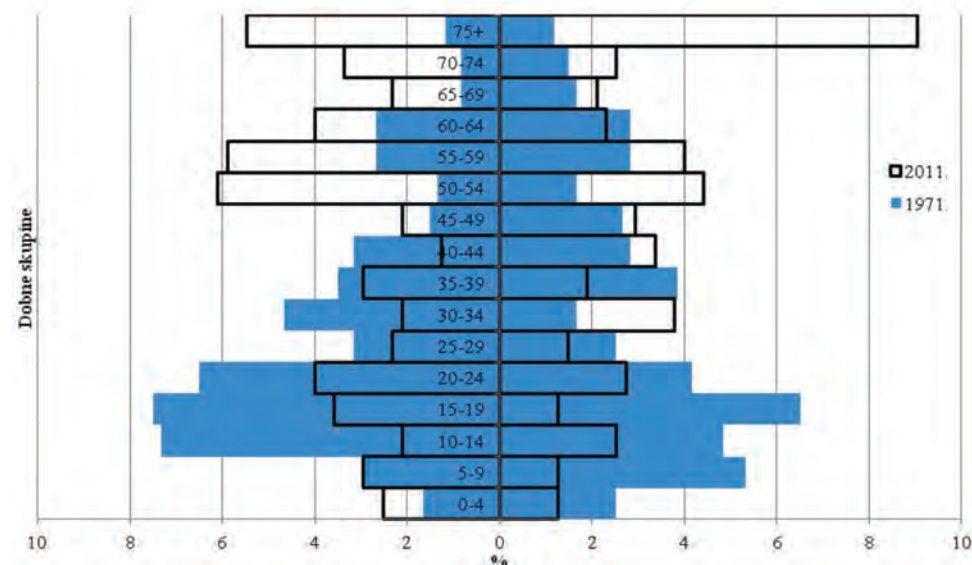
Spolna i dobna struktura

Odnos muškog i ženskog stanovništva 2011. bio je razmjerno nepovoljan, to jest 252 naprama 223 što znači da je na 100 osoba ženskoga spola dolazilo 113 muškaraca. To je još nepovoljnije nego 1971. godine kada je popisano 313 muških i 294 ženske osobe, to jest kada je na 100 osoba ženskoga spola dolazilo 107 osoba muškoga spola. Muške osobe prevladavaju naročito u mladom stanovništvu, ali i u zreloj prema neznatno, dok žene neznatno prevladavaju u starim dobnim skupinama. To je bitno drukčije nego 2001. (odnos 222 : 233) kada je u Ljupču na 100 ženskih dolazilo 95 muškaraca (Tab. 3.). Odras je to, u suvremenim okolnostima, znatno jačeg iseljavanja ženske mladeži u odnosu na mušku te uobičajeno nešto veće stope rodnosti muškaraca.

Tablica 3. Spolna i dobna struktura stanovništva Ljupča 1971., 2001. i 2011.

Godina		Ukupno		Mlado		Zrelo		Staro	
		broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
1971.	ukupno	607	100,0	232	38,2	292	48,1	76	12,5
	muško stan.	313	51,6	117	37,4	159	50,8	33	10,5
2001.	ukupno	455	100,0	100	22,0	222	48,8	133	29,2
	muško stan.	222	48,8	55	12,1	113	24,8	54	11,9
2011.	ukupno	475	100,0	83	17,5	244	51,4	148	31,2
	muško stan.	252	53,1	53	11,1	127	26,7	72	15,2

Izvor: DZS, Popis stanovništva ... 2001.; Popis stanovništva ..., 2011. Godine 1971. bilo je sedam osoba (četiri muške) nepoznate starosti.

Slika 17. Dobna i spolna struktura stanovništva Ljupča 1971. i 2011.

Izvor: DZS, Popis stanovništva ..., 2011.

Prema dobnoj strukturi 2011. godine bilo je 83 mladih (17,5 % u ukupnom stanovništvu), osoba u zreloj dobi (20 – 59 godina starosti) 244 (51,4 %) i osoba u staroj dobi (sa 60 i više godina starosti) 148 (31,2 %). U odnosu na 2001. kada je bilo 100 mladih (22,0 %), 222 (48,4 %) onih u zreloj i 133 (29,2 %) u staroj dobnoj skupini, podatci su, posebice što se tiče odnosa broja osoba u staroj u odnosu na mladu dobnu skupinu, lošiji. Ti pokazatelji govore o znatnoj ostarjelosti stanovništva i oslabjeloj reproduktivnoj sposobnosti, što predskazuje vjerojatnost daljnje stagnacije ili pada broja stanovnika. Posebno velike negativne promjene u tom smislu pokazuje usporedba s 1971. godinom premda se naziralo starenje stanovništva (76 ili 12,5 % starog), ali je udio mladog stanovništva (232, to jest 38,2 %) bio izrazito povoljan. Muško stanovništvo brojnije je od ženskog u mladoj i zreloj skupini, a u ostarjeloj prevladava žensko, a zamjetno je brojem i udjelom manje muškog iz naraštaja Drugoga svjetskog rata, ali još više onih rođenih između 1962. i 1971. koji su se iz ekonomskih i drugih razloga odseljavali (Tab. 3. i Sl. 17.).

Ostala obilježja stanovništva

Uz loše pokazatelje dobnog i spolnog sastava stanovništva te lošeg odnosa rodnosti i smrtnosti, depopulaciji Ljupča pridonijelo je i iseljavanje, odnosno negativni migracijski saldo. Poslije Drugoga svjetskog rata po dvadesetak Ljupčana u malim barkama na vesla kretali bi na otvoreno more prema Italiji. Raselili su se do 1960-ih ponajviše u SAD (New York, San Pedro i dr.), Australiju, Kanadu (Toronto i dr.), poslije u Njemačku, Austriju, Švedsku itd. Njihovi potomci učestalo dolaze, održavajući veze s rodbinom i svojim mjestom premda žive daleko od domovine, ali broj povratnika vrlo je mali. Poslije Drugoga svjetskog rata mnogi su se mještani iz Ljupča selili znatno više u Rijeku i okolicu jer je Zadar bio srušen, dok je u novije vrijeme Zadar privukao najviše iseljenih Ljupčana. Godine 1991. od popisanog stanovništva (703) čak je 316 osoba ili 45,0 % bilo privremeno odsutno u inozemstvu (193 iz Ljupča, od toga zaposlenih 95 i članova obitelji 98, te 123 iz Ljubačkih Stanova, od toga zaposlenih 55 i članova obitelji 68) (RZS, 1991, 57).

Premda Ljubač nije znatno udaljen od Zadra, u vrijeme postupnog rasta proizvodnih pogona u Zadru do početka 1970-ih, dnevne migracije na rad u grad bile su razmjerno slabe. Tako je 1961. bilo osam, a 1971. 11 dnevnih migranata iz Ljupča u Zadar, a Ljubač je pripadao IV. zoni dnevno-migratornog kompleksa radne snage u Zadar (Magaš, 1981). Kasnije je, unatoč lošim prometnim vezama, njihov broj znatnije povećan, kao i broj ukupno zaposlenih koji je udvostručen (s 40 1971. na 82 1981.). Godine 1981. dnevno je cirkuliralo 47 radnika (27 od 54 zaposlena iz Ljupča i 17 od 28 zaposlenih iz Ljubačkih Stanova). Tada je Ljubač

spadao u III. zonu dnevno-migratornog kompleksa oko Zadra (Magaš, 2007, 314). U odnosu na ukupno djelatno stanovništvo 1981. (209) zaposleni su činili tek nešto više od četvrtine, a prema sektorima djelatnosti najviše je bilo aktivnih u primarnom sektoru (65), zatim u sekundarnom (19), tercijarnom (17) i kvartarnom (četiri) te ostalih djelatnih pet. Izvan zemlje bilo je čak 99 djelatnih osoba na privremenom radu. Do 1991. stanje se nije bitno mijenjalo, a modernizacija ceste Zadar – Ražanac olakšala je dnevnu pokretljivost stanovništva prema Zadru i natrag.

Broj zaposlenih osoba u Ljupču (Tab. 4.) povećan je između 1991. i 2011. sa 101 na 115, odnosno udjelom u ukupnom stanovništvu s 14,4 % (nisu uračunati zaposleni, to jest „na privremenom radu“ u inozemstvu) na 24,2 %. Najviše je povećan broj zaposlenih u kvartarnom sektoru djelatnosti, zatim u tercijarnom, a smanjen je u sekundarnom te posebno u primarnom.

Tablica 4. Zaposleno stanovništvo Ljupča prema sektorima djelatnosti 1991. i 2011.

Sektori (i grane) djelatnosti	1991.	2011.
Poljoprivreda i ribarstvo	8	
Primarni sektor	8	1
Industrija	32	
Građevinarstvo	4	
Sekundarni sektor	36	30
Promet i veze	18	
Trgovina	8	
Ugostiteljstvo i turizam	6	
Obrt i osobne usluge	9	
Tercijarni sektor	41	50
Stambeno-komunalna djelatnost i uređenje prostora	3	
Obrazovanje, znanost, kultura i informacije	7	
Zdravstvo i socijalna skrb	2	
Uprava	3	
Kvartarni sektor	15	29
Nepoznato	1	5
Ukupno	101	115

Izvor: DSZ, Popis stanovništva, 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji, Dok. 885, 1994, 167; DZS, Zaposleni prema sektorima djelatnosti, popis 2011.

Zbog siromaštva, više je Ljupčana kroz sjemenište izvršavalo gimnaziju i potom studiralo. Pojedini obnašaju značajne dužnosti i poslove. Godine 1991., od 562 osobe stare 15 i više godina bilo je bez školske spreme 82 (50 nepismenih), 119 je imalo nepotpuno osnovno obrazovanje, 157 osnovno obrazovanje, 148 srednje obrazovanje, šest više i devet visoko obrazovanje. Zanimljivo je da je poslije 1991. pet ravnatelja srednjih škola u Zadru iz Ljupča, te osam u Zagrebu i jedan u Sinju. Ujedno, značajno su poboljšani opća pismenost i obrazovna struktura stanovnika Ljupča do danas.

Kućanstva i stanovi

Prema prvim rezultatima Popisa 2011. (DZS, Popis stanovništva ..., prvi rezultati, Stat. izvj. 1441, 2011, 125), stanovništvo Ljupča živjelo je u 172 (privatna) kućanstva, a prosječno kućanstvo brojilo je 2,8 osobe što je značajno smanjenje u odnosu na prethodna razdoblja. Godine 2001. bilo je popisano ukupno 150 kućanstava (uglavnom obiteljskih), a prosječno kućanstvo brojilo je 3,3 osobe. U popisu 1991. broj kućanstava bio je najviši, 168, s prosječnim brojem članova po kućanstvu od 4,2 (DZS, Popis stanovništva 1991., Domaćinstva..., dok. 887, 1994.). Za usporedbu 1981. u 115 kućanstava bilo je prosječno 5,2 članova kućanstva, a davne 1857. u 49 kućanstava 4,4 člana u prosjeku. Početkom 20. stoljeća, godine 1905. u 33 kućanstva bilo je prosječno po 7,0 članova, a 1913. čak po 7,8 (*Status personalis* ..., 1905, 1913.). Najbrojniji i najstariji rodovi, to jest prezimena su: Perković i Dušević. Ostala su ljubačka prezimena: Lazanja, Jeras, Tičak, Ivanac, Miočić, Gažić, Marelja, Marušić, Matak, Bonato, Jordan, Borzin, Gruban, Stojić, Vukas i Miletić.

S obzirom na tip naselja, Ljubač je uglavnom, osim izdvojenih dijelova Stanova i Stojića, razmjerno zbijeno obalno naselje, koje je postupno iz naselja seoskog tipa s obzirom na suvremene procese urbanizacije, prešlo u naselje mješovitog tipa. Iz gusto izgrađene starije jezgre, raširilo se, uglavnom uz pristupne prometnice i lokalne putove rjeđom, prozračnijom izgradnjom novijih kuća i vikendica i apartmana, u smjeru jugoistok i sjeverozapad te uz obalu. Ujedno se i iz jezgre Stanova proširilo rijetkom, razbacanom izgradnjom uglavnom po plodnim površinama prema moru.

Od ukupno 2940 stanova u općini Ražanac 2011. godine (DZS, Popis stanovništva ..., 2011.), 2429 bilo je za stanovanje, od toga 14,6 % u Ljupču, to jest 355 stambenih jedinica (od čega 278 stanova za stalno stanovanje) te ostalo za rekreaciju i odmor, iznajmljivanje turistima i druge djelatnosti (DZS, Popis stanovništva ..., prvi rezultati, Stat. izvj. 1441, 2011, 125), uz još stotinjak stanova u apartmanima, dakle sveukupno oko 450 (oko 15 % svih stanova u općini). To je znatno više u odnosu na stambeni fond 2001. godi-

ne kada su bila popisana 244 stana, od čega 145 stanova za stalno stanovanje, 27 privremeno nenastanjenih, a ostalo su uglavnom bili stanovi za odmor (72). Za usporedbu, 1991. bilo je ukupno 217 stanova (169 u Ljupču i 48 u Ljubačkim Stanovima),¹² od čega stanova za odmor 54.¹³

Osnovne značajke gospodarstva

Poljoprivreda

U skladu s položajnim i prirodno-zemljopisnim uvjetima u Ljupču se razvijaju one gospodarske djelatnosti za koje postoje mogućnosti. To su ponajprije poljoprivreda, u manjoj mjeri trgovina, promet, to jest pomorstvo i druge djelatnosti, a u najnovije vrijeme od velike je važnosti turizam. Ljubač je tradicionalno poljoprivredno mjesto što proizlazi iz vrlo visokog udjela pogodnoga obradivog zemljišta za poljodjelstvo u ukupnoj površini, nastalog na laporima i pješčenjacima eocenskog fliša i, u nešto manjoj mjeri, pašnjačkih površina, uglavnom na karbonatima za stočarsku

djelatnost. Od prapovijesti poljodjelstvo je važna grana gospodarstva koja je omogućavala naseljenost i opstanak stanovništva, ali je danas ono zbog usitnjenosti posjeda i lakše zarade iz drugih izvora dobrim dijelom zapušteno.

Ljubač i Ljubački Stanovi zauzimaju priobalni, sjeverozapadni dio katastarske općine Radovin koja ima 28,6 % obradivoga zemljišta (2015.), što je udjelom znatno više nego u cijeloj općini Ražanac (21,3 %) jer je u k.o. Ražanac iznimno visok udio neplodnog i pašnjačkog zemljišta. Ljubački prostor ima još povoljnije udjele kategorija zemljišta, čak oko 50 % obradivog zemljišta jednim dijelom danas zapuštenog s najviše oranica, zatim livada i vinograda, te voćnjaka s maslinicima, oko 30 % pašnjaka, 15 % šuma i oko 5% građevinskog i neplodnog zemljišta (usp. Tab. 5).

Od prapovijesnih vremena uzgajaju se maslina i loza, smokva i druge sredozemne kulture. Plodno, uglavnom smeđe zemljište na flišu, pogodno je i za uzgoj žitarica (pšenica, ječam, kukuruz) koje su do 1960-ih bile presudne za prehranu stanovništva, kupusnjače, krumpir, lukovice, grahorice, različito drugo povrće te voće. Od žitarica su bile najvažnije pšenica, kukuruz s nekad znatnije

Tablica 5. Zemljište k.o. Radovin i općine Ražanac prema razredima korištenja u razdoblju od 1849. do 2015. (u ha)

Katastarska općina	Oranice	Vrtovi	Vinogradi	Voćnjaci i maslinici	Livade	Ukupno obradivo	Pašnjaci	Šumsko zemljište	Ostalo i neplodno	Ukupno
Radovin	527,22	6,69	67,61	-	57,92	659,44	1186,06	865,39	30,71	2741,61
Ražanac	383,92	3,45	119,04	-	67,48	573,89	3429,06	131,48	75,54	4209,97
Ukupno 1849.	911,14	10,14	186,65	-	125,40	1233,33	4615,12	996,87	106,25	6951,58
Udio %	13,1	0,1	2,7	-	1,8	17,7	66,4	14,3	1,5	100,0
Radovin	504,00	19,00	105,00	-	71,00	699,00	1212,00	803,00	33,00	2747,00
Ražanac	353,00	13,00	146,00	-	81,00	593,00	3392,00	173,00	51,00	4209,00
Ukupno 1900.	857,00	32,00	251,00	-	152,00	1292,00	4604,00	976,00	84,00	6956,00
Udio %	12,3	0,5	3,6	-	2,2	18,6	66,2	14,0	1,2	100,0
Radovin	594,69	-	91,82	10,72	90,17	787,40	1214,06	692,58	53,77	2747,88
Ražanac	502,15	-	106,30	1,03	92,85	702,33	1478,19	269,31	1771,81	4221,64
Ukupno 1990.	1096,84	-	198,12	11,75	183,02	1489,73	2692,25	961,89	1825,58	6969,52
Udio %	15,7	-	2,8	0,2	2,6	21,4	38,6	13,8	26,2	100,0
Radovin	596,61	5,50	86,03	11,46	89,53	789,13	1461,05	693,03	61,64	2758,07
Ražanac	501,39	3,70	103,45	0,87	90,80	700,21	1473,22	266,88	1782,51	4222,83
Ukupno 2015.	1098,00	9,20	189,48	12,33	180,33	1489,34	2934,27	959,91	1844,15	6980,90
Udio %	15,7	0,1	2,7	0,2	2,6	21,3	42,0	13,8	26,4	100,0

Izvor: za 1849. i 1900. prema Blaće, A., 2015; za 1990. podatci Zavoda za katastar općine Zadar; za 2015. podatci DGU Područnog ureda za katastar Zadar.

¹² RHDSZ, Popis stanovništva, 1991., Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava, Prvi rezultati, Dok. 881, Zagreb, 1991, 57.

¹³ RHDSZ, Popis stanovništva, 1991., Stanovi prema korištenju i druge nastanjene prostorije po naseljima, Dok. 888, Zagreb, 1995, 368.

zastupljenim ječmom, raži i zobi, a uz ili na oranicama su česta stabla maslina, smokava, badema i drugih voćki. Donedavno se obrađivalo gotovo sve pogodno zemljište, a danas je znatan dio površina na ugaru ili zapušten. Žito se nekada mljelo u ljubačkom mlinu koji se spominje 1465. (Peričić, 1997, 158), a možda je to isti koji se spominje u Ljupču u Zavodima 1508. (Anzulović, 1998b, 300), ili jedan od onih koji su kod Ljupča ucrtani na zemljovidu iz 1572. (Peričić, 1997, 159), te kao jedini kojim su se služila sva okolna mjesta kada su na početku Kandijskog rata Osmanlije porušili ostale mlinove u okolici (Raukar i dr., 1987, 387). Jedan Ljubajac, Grgur Belović, je 1622. u Krnezi, na zemlji Frane Martinića izgradio i koristio mlin, a 1623. su braća Nadinić iz Ljupča iznajmila mlin u susjednom Podvršju. Mlinova je bilo i na Ričini, sjeveroistočno od Ljubačke kose u Plemićima. Jedan se spominje 1511. te jedan 1696. kada ga je (...a Plemichi nelle pertzinenze di Gliuba ...) iznajmio don Mate Ugarković, a dva su ucrtana na zemljovidu iz prve polovice 16. stoljeća (Pagano, kasne 1530-e), jedan u području Plemića, drugi na Krnezi, a kasnije čak dva u Plemićima na zemljovidu iz 1710. (Peričić, 1997, 158-160). Proizvodi se maslinovo, dobrim dijelom „ekstra djevičansko“ ulje, vino i dr.

Uz maslinu i žitarice, najvažnija i tradicionalno najrasprostranjenija kultura ovoga kraja je vinova loza. Uni-

štena potkraj 19. stoljeća žiložderom (filoksera; trsov ušenac; *Viteus vitifoliae*, syn. *Phylloxera vastatrix*), ponovno je oživljena na američkoj podlozi početkom 20. stoljeća. Najčešće sorte su plavina, maraština, žutica i dr. Vino se tradicionalno odvozilo u Zadar, Rijeku te u Liku i Podgorje odakle se najčešće dovozilo drvo i drveni predmeti. Posvuda, naročito u vinogradima česte su smokve, nešto manje je šljiva i kruški, a stabla bajama, breskvi, jabuka, trešanja, maraški, marelica i drugih voćki su iznimno rijetka. Godine 1991. bila su 72 poljoprivredna gospodarstva u Ljupču, a 29 u Ljubačkim Stanovima, ukupno 101 (RZS, Popis stanovništva ..., Prvi rezultati, Dok. 811, 1991, 57). Tada su, međutim, popisane samo 22 osobe kao poljoprivredno stanovništvo (11 djelatnih, od toga 10 muškaraca i 11 uzdržavanih, od toga tri muškarca), dakle one kojima je to bila jedini izvor prihoda (DSZ, Popis stanovništva, 1991., Poljoprivredno stanovništvo ..., Dok. 886, 1994, 197). Godine 2015. prema podatcima Agencije za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvitku Ljubač je imao 18 obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava s ukupno devet osoba (Upisnik poljoprivrednika, 2015.)

Uz poljodjelstvo, stočarstvo je jedna od najstarijih grana gospodarstva, o čemu svjedoči i lokalna toponimija. Od prapovijesti su održavana pregonska kretanja stočara i blaga na ljetne ispaše u Velebitu, posebice dok je prostor

Slika 18. Poljoprivredne površine i širenje novije izgradnje na njima oko Ljubačke vane

Slika 19. Stado ovaca na paši blizu Ljubačkih Stanova, proljeće 2016.

Rtine pripadao Ljubačkom distriktu. U jeku osmanskih napada na zadarsko zaobalje, 1640. godine navodi se da je od 5494 glave krupnog i 15 198 glava sitnog blaga zadarske okolice, upravo Ljubač imao najviše krupnog blaga (Raukar i dr., 1978, 379). Sve donedavno, s obzirom na prirodne datosti lokalnih ispasišta i sjenokoša, Ljubač je imao značajan stočni fond. Cijela katastarska općina Radovin imala je 1900. godine 70 konja, 421 govedo, 2649 ovaca, 124 svinje, od čega je dio pripadao Ljupču (Općinski rječnik ..., 1908.). Raspoloživi podatci vidljivi su iz priložene tablice (Tab. 6.).

Tablica 6. Stočni fond Ljupča u razdoblju od 1977. do 2015.

Ljubač (Ljubački Stanovi)	Godina			
	1977.	1981.	1991.	2015.
Konji	7 (7)	5 (5)	2(2)	-
Magarci	46 (12)	-	-	-
Goveda	92 (46)	39 (16)	23 (17)	2
Ovce	1358 (1039)	830 (446)	560 (291)	91
Svinje	126 (44)	54 (14)	26 (11)	-
Perad	1554 (614)	723 (240)	601 (264)	-
Zdenci/ vodospremnici	-	46 (12)	-	-

Izvor: Popis stanovništva i stoke za potrebe izgradnje N.E. „Vir“, 1977.; RZS, Popis stanovništva, domaćinstava ... 1981. i 1991., Prvi rezultati, MZ, Zagreb 1981, 1991; Upisnik poljoprivrednika, 2015. U zagradaama od ukupnog broja Ljubački Stanovi.

Vidljivo je da je broj konja bio već do 70-ih godina 20. stoljeća sveden na tek nekoliko, što je posljedica općeg uvođenja i široke primjene strojeva (traktori, minikultivatori i sl.) u glavnini kućanstava. Već je 1977. i 1981. broj konja u Ljupču bio minimalan. Premda za broj magaraca ne postoje podatci, poslije 1977. i njihov je broj bitno smanjen. Broj goveda je ubrzano smanjivan od kraja 70-ih godina 20. stoljeća i danas ih praktički nema.

Broj ovaca (i koza, za koje ne postoje podatci) je posljednjih desetljeća u padu, a od 1977. do 1991. opao je otprilike na jednu trećinu. Trend je nastavljen do danas tako da je zadržano tek nekoliko manjih stada s po oko 20 – 30 ovaca (Sl. 19.). Svinjogojstvo je ekstenzivnog tipa, to jest svinje se uzgajaju u pojedinim kućanstvima po komad-dva, rjeđe više njih, ali je i ono gotovo nestalo. Popisom 1991. godine iskazan je i značajan pad broja peradi, uglavnom kokoši, te znatno manje purana, pataka i guski, na otprilike trećinu u odnosu na 1977.

Ribolov

Ribolov je u Ljupču sporedna djelatnost kojom se pojedini mještani bave za osobne potrebe. U mjestu nema profesionalnog ribarstva, to jest obitelji koje žive isključivo od njega, ali mnogi se bave tradicionalnim malim ribolovom da bi obitelji mogle dva puta tjedno priuštiti riblji obrok. Za potrebe smještaja manjih brodica (oko 100), a ujedno i plovila turista u sezoni, izgrađene su lučice u plitkom, pješčanom akvatoriju Ljubačke vale pred Ljupčem i Ljubačkim Stanovima (Sl. 20.).

Turizam

Od početka 1960-ih Ljubač zajedno sa Stanovima razvija i pojedine oblike turizma. Nisu izgrađeni veći smještajni kapaciteti i ponuda Ljupča zasniva se mahom na apartmanskim i pansioniskim smještaju, miru i seoskom ugođaju s mogućnostima ljetnog kupanja na prostranim pješčanim plažama s ljekovitim crnim blatom i sportova na vodi, ugodnom podneblju s osvježavajućim maestralom ljeti, prirodnim i kulturnim znamenitostima, zdravoj domaćoj hrani te blizini velikih turističkih odredišta (Zadar, Nin, otok Pag), nacionalnih parkova (*Paklenica, Plitvička jezera, Krka, Kornati*) i parkova prirode (*Velebit, Vransko jezero, Telašćica*). Isprva je bilo nekoliko iznajmljivača soba, a 1968. registrirano je 36 sjedećih mjesta u ugostiteljskim objektima (Jurić, 1969.). Prije osamostaljenja Hrvatske ostvarivani su skromni rezultati, s često značajnim oscilacijama u broju dolazaka, noćenjima i prosječnom zadržavanju. Prevladavali su domaći gosti (Tab. 6.).

U posljednje vrijeme (2016.) u Ljupču djeluju četiri manja ugostiteljska objekta te, uz najveći apartmanski

Slika 20. Lučica pred naseljem u Ljupču

objekt (*Batimat* – 21 apartman) (Sl. 21.), više manjih u Ljupču (*Meri, Marina, Božana, Holiday Home, Gordana, Stojić, Oseka, Dušević, Perković, Maris, Mirko, Bibinka, Stipe, Rustica, Mate, Zorzo, Gloria, Lanasia, Marelja, Nikola, Toto-Adria, Trišnja* i *Smokva, Rustic Mariva, Ana, Vukas, Gažić, Kata, Kristina, Mirana, Marcella, Daira, Petra, Ljubica*) i Ljubačkim Stanovima (*Sandy Beach, Vlatka/Jordan, Mlinica, Ante, Noa, Sunce, Lucija, Jasna, Barbara, Manuela, D&D*). Procjenjuje se da se ukupno može dnevno smjestiti više od 600 osoba. Od 108 724 noćenja koja su ostvarili turisti (14 506 dolazaka) 2015. godine (za usporedbu: 128 254 noćenja i 13 826 gostiju 2013. godine) u općini Ražanac, računa se da je u Ljupču ostvarena barem jedna petina, to jest 20 – 25 tisuća noćenja godišnje, premda su mogućnosti znatno veće, i do 40 000 noćenja tijekom dva-tri ljetna mjeseca. Prosječno zadržavanje gostiju je oko osam dana. Kao i u cijeloj općini Ražanac, više od 90 % je inozemnih gostiju. Promet je bitno veći nego do kraja 1990-ih (Tab. 6.).

Tablica 7. Osnovni pokazatelji turizma u Ljupču u razdoblju od 1964. do 1968. i od 1973. do 1988.

Godina	Dolasci turista		Noćenja		Noćenje po turistu
	ukupno	od toga stranci	ukupno	od toga stranci	
1964.	81	3	1079	16	13,3
1965.	219	18	1805	146	8,2
1966.	168	12	1909	137	11,4
1967.	88	7	790	100	9,0
1968.	90	10	800	100	8,9
1973.	240	34	2542	428	10,6
1974.	45	-	639	-	14,2
1975.	60	-	875	-	14,6
1976.	286	24	4338	379	15,2
1977.	244	21	2725	254	11,2
1978.	279	28	2961	255	10,6
1979.	232	12	2193	111	9,5
1980.	298	39	2423	412	8,1
1981.	152	29	1393	296	9,2
1982.	191	14	1225	142	6,4
1983.	170	20	1320	150	7,8
1984.	181	33	1430	170	7,9
1985.	194	28	1946	276	10,0
1986.	399	223	1760	310	4,4
1987.	180	80	1310	246	7,3
1988.	-	-	1280	340	-

Izvor: Općina Zadar, Statistički pregledi općine Zadar (1976. – 1990.)

Slika 21. Apartmani Batimat

Smještaj uz obalu Ljubačkog zaljeva, središnji dio naselja s tijesno povezanim kućama i uskim uličicama i novim lučicama u Ljupču i Stanovima za manja plovila mještana i vikendaša te plovila za iznajmljivanje (gliseri, kajaci u vlasništvu apartmana) privlače određen broj turista. Stariju kamenu izgradnju dopunjuju novoizgrađene vile za turističko iznajmljivanje koje je značajan prihod većem broju obitelji. Budući da Ljupčani u pravilu nisu prodavali zemlju strancima, među 300 kuća tek je nekoliko vikendica neautohtonih obitelji.

Prometna i ostala infrastruktura

U starini je Ljubač sa susjednim naseljima i Zadrom bio povezan seoskim putovima za zaprežna vozila. Dio prometa sa Zadrom i drugim naseljima obavljali su povremeno, prema potrebama jedrenjaci Vinjerčana, Novigrađana, Pažana ili Tribanjaca.

Uvođenjem parobrodarskih pruga na prijelazu 19. u 20. stoljeće uvedena je i veza iz Zadra koja je sidrila u Ljupču (pruga Zadar – Pag/Obrovac), a između dvaju svjetskih ratova vozila je iz Šibenika. Poslije Drugoga svjetskog rata prometovala je ponovno iz Zadra. Ukinuta je prije 1960. godine, pa su tada mnogi brodom prevozili proizvode do Rijeke, lakše nego do Zadra, koristeći luku u Ražancu koja je bila jedna od postaja na brodskoj pruzi Rijeka – Obrovac, također uvedenoj prije Prvoga

svjetskoga rata (prestala prometovati 1964.). Njome se za Rijeku otpremalo vino, grožđe, „kapula“, krumpir i razno voće i povrće. Tek kada je do početka 1962. donekle osposobljena makadamska cesta u smjeru Zadra, počeo je intenzivniji promet prema gradu. Do tada se vrlo često do Zadra išlo pješke (oko tri sata hoda) na tržnicu ili zbog drugih potreba u manjim skupinama, s natovarenim pokojim magarcem (*tovarom*) koji bi se ostavio na čuvanje pred gradom (na „Barkanji“, to jest Brodarici), a otuda s teretom u suknenim naprtnjačama od grube vune do središta grada. Dio radno sposobnih muškaraca zaposlio se na brodovima, pa je u razdoblju od 1947. do 1966. izdano 57 pomorskih knjižica (Fio, 1968.).

Budući da sve do kasnih 80-ih godina 20. stoljeća nije bilo asfalta, a do Zadra dugo nije bilo ni odgovarajuće autobusne veze, može se govoriti o dugotrajnoj prometnoj izoliranosti. Uređenje makadamske ceste na pravcu Zadar – Ražanac odvijalo se više puta potkraj 19. i tijekom 20. stoljeća (danas županijska cesta Ž 6007), a ona koristi i mostovni prijelaz preko Ričine u Krnezi. Od ceste Zadar – Ražanac izgrađena je i izravna spojnica za Ljubač preko Barica i Glavice (Ž 6006). Od te prometnice izgrađena je i spojnica od Ljubačkih Stanova prema Ljupču (lokalna cesta L 63 026 kao spojnica Ž 6006 – Ž 6007), s manjim mostom preko Ričine (Krneze) u Stanovima (Sl. 23.), a sličan je mostić oko 850 m nizvodno povezivao Ljubač i Stanove s tzv. Karaulom (Sl. 24.). Autobusne veze prema Zadru dugo su postojale samo iz Ražanca ili iz Poljica, do

Damir Magaš
 Denis Radoš
GEOGRAFSKA
OSNOVA DRUŠTVENO-
GOSPODARSKOG
RAZVITKA LJUPČA

Slika 22. Ostatci
 možda posljednjih
 nekadašnjih zaprežnih
 kola u Ljupču

Slika 23. Most preko
 Ričine (Krneze) u
 Ljubačkim Stanovima

Slika 24. Karaulski most preko Ričine (Krneze) u Ljubačkim Stanovima

kojih je trebalo pješaćiti, koristiti konjske zaprege „karo-ve“ (Sl. 22.) ili naći kakav drugi prijevoz. Jedno vrijeme putovalo se teretnim autima („prage“). „Unutra su bili banci, iznad cerade i to je išlo prema Zadru. ... Dolazili su u pet ujutro, a vraćali se u tri popodne“ (Stagličić, 2012.). Prvi autobus zadarskog „Autotransporta“ na redovitoj pruzi za Zadar počeo je prometovati u siječnju 1962. godine.

Stanje je bitno poboljšano asfaltiranjem ceste Zadar – Ražanac s nastavkom na državnu cestu prema Pagu (Lunu) s odvojcima kroz Ljubačke Stanove i do Ljupča, neposredno pred rat 1991. Ta je prometnica u ratu sve do obrambene operacije „Maslenica“, bila okosnica povezivanja srednje i južne Jadranske Hrvatske i velikog dijela BiH s ostalim dijelovima Hrvatske i svijetom. Kategoriju županijske ceste ima i prometnica od Duševića Mlina prema Vrsima (Ž 6004), na granici Ljupča s Vrsima, također nedavno asfaltirana (2013.). Na području naselja su i nekatégorizirane ceste unutar građevinskih područja, cesta Ljubač – Stojići – Jordan, Ljubač – Doci, Stojići – Stari Grad (Gradina), Ljubački Stanovi – Gospa od Snijega, Ljubački Stanovi – Karaulski most i dr. Danas autobusna pruga povezuje Ljubač preko Poljica sa Zadrom četiri puta dnevno (subotom tri puta, nedjeljom jedanput).

Električna struja uvedena je u Ljubač 1964. godine, nakon što je uz veliko zalaganje mještana i uplate za mjesnu mrežu, dovršena i trafostanica (Stagličić, 2012.), a u novije vrijeme postavljeni su repetitori mobilne telefonije i HRT-a u prostoru Stojića (Sl. 26.).

Ljubač je na dio regionalne vodovode mreže (Grabovac – Lovinac – Radovin – Ražanac, s odvojkom Radovin – vodospremnik „Škripača“), koja se u sklopu Regionalnog vodovoda opskrbljuje sa Zrmanje, te na drugi, alternativni pravac: kaptaza „Oko“ – Poljica – vodospremnik „Škripača“, spojen 2003. godine, zajedno s Ljubačkim Stanovima i susjednom Krnezom cjevovodom od vodospremnika „Škripača“ ($V=1000\text{ m}^3$) na istoimenom brdu ponad Kr-

Slika 25. Cesta Zadar – Ražanac spušta se u području Ljupča od Duševića Mlina prema Ljubačkoj dolini

Slika 26. Stojići – repetitori mobilne mreže i HRT-a

Slika 27. Gusterna u Ljubačkim Stanovima

Slika 28. Izvorište i zdenac u Ljubačkim Stanovima

neze. Pri tome je dijelom korištena već prije postavljena mjesna mreža, a dijelom je zamijenjena i dopunjena novim instalacijama. Prije toga stanovništvo se opskrbljivalo vodom iz mjesnih zdenaca i gustomerni koje su bile izgrađene u Ljupču i Ljubačkim Stanovima (Sl. 27. i 28.).

Poduzetništvo

U okolnostima tržišnog poslovanja i nakon zatvaranja brojnih industrijskih pogona u Zadru i Ninu, u Ljupču i Ljubačkim Stanovima posljednjih se godina razvija samostalno poduzetništvo inicirano od pojedinaca ili pojedinih obitelji. U Ljupču djeluje nekoliko manjih tvrtki: *Navigo Montaža* d.o.o. za opremanje (ugradnja stolarije), *Adria-ITTM*, d.o.o. za turizam, trgovinu i marketing (nespecijalizirana trgovina na veliko), *Drvo i ostalo* d.o.o. za građenje i trgovinu (proizvodnja ostale građevne stolarije i elemenata), *FINADRIA* d.o.o. za poslovne usluge (računovodstvene, knjigovodstvene i revizijske djelatnosti; porezno savjetovanje), *Kamena kuća* d.o.o. za poslovanje nekretninama i građenje (organizacija izvedbe projekata zgrada), *Plodine-Gume* d.o.o. za trgovinu, turizam i ugostiteljstvo (nespecijalizirana trgovina na veliko).

U Ljubačkim Stanovima su *Marušić interijeri* d.o.o. za trgovinu, nekretnine i usluge (trgovina na veliko drvom, građevinskim materijalom i sanitarnom opremom).

Školstvo i kulturni život

U vrijeme otvaranja pučkih škola u zadarskom kraju, u drugoj polovici 19. stoljeća, otvorena je i škola u susjednom Ražancu 1879. godine (Ljubičić, 2010.). Mogli su je pohađati i učenici iz Ljupča, ali je zbog udaljenosti rijetko tko tamo i odlazio. Škola je u Ljupču otvorena tek 1925. godine, pa se nepismenost dijela stanovništva dosta dugo zadržala. Najveći broj učenika Osmogodišnje škole u Ljupču postignut je potkraj 50-ih i početkom 60-ih godina 20. stoljeća kada ih je bilo oko 200. Od šk. god. 1963./1964., u sklopu reforme školstva, Osnovna škola „Ljubač“ postala je dijelom Osnovne škole u Ražancu, odnosno njezina područna škola. Te godine škola u Ljupču imala je 192 učenika, a od tada je iz godine u godinu broj učenika stalno i brzo opadao pa je šk. god. 1977./1978. bilo samo 49 učenika u svih osam razreda (Zaninović, 1976; Općina Zadar, Statistički pregled, 1980.). Stoga su od sljedeće, 1978./1979., u Ljupču otvorena samo četiri razreda kao odjeljenja Područne četverogodišnje škole Osnovne škole u Ražancu. Dio učenika nižih razreda iz Ljubačkih Stanova odlazio je i u područnu školu Krneza. Broj učenika do četvrtog razreda blago je uglavnom rastao do 26 šk. god. 1985./1986., a pred rat 1989./1990. bilo ih je 22 (Općina Zadar, Statistički pregled, 1990.).

Danas malobrojni učenici pohađaju nastavu u kombiniranom odjeljenju do četvrtog razreda, a daljnje osnovno obrazovanje nastavljaju u Ražancu u Osnovnoj školi Jurja Barakovića. Tako je 2014./2015. Područnu osnovnu školu Jurja Barakovića Ljubač u četiri razreda u dva kombinirana odjeljenja, od prvog do četvrtog razreda pohađalo 13 učenika, a u Ražanac je išlo 17 učenika od petog do osmog razreda, ukupno je dakle bilo 30 učenika. I crkveni podatci pokazuju da je stanje broja djece razmjerno loše. Godine 2013. u župi je bilo šest krštenja, 2012. četiri, a 2011. dva. Godine 2013. u župi je bilo osam krizmanika, 2011. devet, a 2009. godine 26. Godine 2013. u župi su bila tri prvopričesnika, 2012. šest, a 2011. četiri prvopričesnika. Za usporedbu, 2013. godine bilo je devet umrlih, 2012. osam, a 2011. godine 11 umrlih.

Župa sv. Martina, devetočlana amaterska Klapa „Ljubač“ i crkveni pjevači, ljeti potkraj srpnja ili početkom kolovoza, na Trgu sv. Martina, na župnikov poticaj, upriličuju od 2011. kulturnu priredbu „Ljubač u kolu i pismi“ koju vodi novinarka Marija Dušević.

U Ljupču je i malo mjesno igralište za koje je vezan i sportski život, uglavnom mali nogomet, a ljubački klub „Primorac“ sudionik je prve županijske malonogometne lige.

U mjestu djeluje i Aktiv dobrovoljnih darivatelja krvi „Ljubač“ osnovan 2005. s tridesetak članova, a danas ih je oko 160. Osim prikupljanja krvi djeluje i karitativno, priređujući svake godine dobrotvornu akciju (skupljanje hrane, odjeće, obuće, igračaka) za potrebne Zavoda za rehabilitaciju u Svetom Filipu i Jakovu, Doma sv. Frane u Zadru, Crveni križ, udrugu „Sunce“ za djecu s poteškoćama itd.

Umjesto zaključka – izgledi razvitka

Ljubač je jedno od naselja Općine Ražanac s područnim odjeljenjima škole, župnim uredom, turističkim kapacitetima, nekoliko ugostiteljskih sadržaja i nekoliko trgovina. U crkvenom pogledu pripada Ražanačkom dekanatu Zadarske nadbiskupije koji obuhvaća velik prostor sjeveroistočnog dijela Ravni kotara sa sedam župa. Brojem stanovnika spada u manja naselja, s dvije jezgre, glavnom Ljubač, manjom Ljubački Stanovi te još jednom manjom s dva izdvojena dijela Stojići i Grubani.

Lokacija Ljupča kao naseljen prostor koristi se od prapovijesnih vremena. Liburnske utvrde, antičko naselje i srednjovjekovno utvrđeno naselje razvijali su se na dobro branjenom i položajem istaknutom hrptu Ljubljane, a manja grupacija na položaju Ljubačkih Stanova uz rječicu Krnezu. Od kraja 17. stoljeća središnje naselje razvija se uz sjeveroistočnu obalu Ljubačke vale. Novija izgradnja posebice od kraja 1990-ih zahvatila je sve dijelove naselja s više građevinskih zahvata na obradivom zemljištu te interpolacijama u cijelom građevinskom području. Pitanje suvremene vodoopskrbe riješeno je spajanjem na Regio-

nalni vodovod sjeverne Dalmacije od 2013. godine. Sustav odvodnje danas je nefunkcionalan, što se može negativno odraziti na stanje okoliša u i oko Ljubačke vale. Obala i naselje te javni, crkveni i drugi objekti višekratno se uređuju i obnavljaju.

Razvitak Ljupča ovisi danas o daljnjem i učinkovitom rješavanju infrastrukturnih i gospodarskih izazova, to jest o mogućnostima obitavanja, zapošljavanja i zadovoljavanja svih potreba stanovništva svih dijelova naselja. Procesi starenja stanovništva, iseljavanja i zapuštanja poljodjelskog zemljišta potaknuti svojedobnom izolacijom danas su samo donekle ublaženi turističkim djelatnostima, posebice iznajmljivanja apartmana.

Obnovom poljoprivrede, vodoopskrbom, učinkovitom odvodnjom, jačanjem oslonaca pojedinih oblika turističkog razvitka (ljetni turizam, seoski turizam, „eko“ turizam i sl.), uređenjem arheoloških lokacija, unaprijeđenjem prometne infrastrukture i dr. stvaraju se nužni preduvjeti i otvaraju izgledi za stabilan i kvalitetan razvitak. U tom smislu Općina Ražanac donijela je i prostorno-planske dokumente razvitka, u prvom redu *Prostorni plan uređenja Općine Ražanac* (2002; izmjene i dopune 2007; 2009; 2013.). Plansko uređenje naselja, unutar i izvan građevinskog područja omogućit će učinkovito gospodarenje svim dijelovima i očuvanje okoliša te prosperitet i optimalan razvitak u budućnosti.

Literatura

ANČIĆ, M. (2005.): Splitski i Zadarski kaptol kao „vjerodostojna mjesta”, *Fontes: Izvori za hrvatsku povijest*, 11, 11-77.
 ANTOLJAK, S. (1949.): Zadarski katastik XV. stoljeća, *Starine*, 42, 371-417.
 ANTOLJAK, S. (1952a): Novi podaci o hrvatskom pjesniku Petru Zoraniću, *Građa JAZU*, 22, 245-273.
 ANTOLJAK, S. (1952b): Prilog biografiji hrvatskog pjesnika Jurja Barakovića, *Građa JAZU*, 23, 41-48.
 ANTOLJAK, S. (1959.): Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojščine u zadarskom distriktu (1435), *Starine*, 49, 227-246.
 ANTOLJAK, S. (1962.): Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 9, 55-115.
 ANTOLJAK, S. (1969.): Nekoliko problema iz biografije P. Zoranića, *Zadarska revija*, 5, 385-394.
 ANTOLJAK, S. (1979.): Vransko običajno pravo, *Radovi Filozofskog fakulteta* 18 (8), 167-220.
 ANZULOVIĆ, I. (1998a): Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata, *Zadarska smotra*, 47 (1-3), 53-148.
 ANZULOVIĆ, I. (1998b): O opstojnosti hrvatskoga pučanstva sjeverne Dalmacije iz predturskoga vremena, *Zadarska smotra*, 47 (4-6), 62-313.
 BATOVIĆ, Š. (1965.): Prvi paleolitski nalazi u sjevernoj Dalmaciji, *Diadora*, 3, 205-210.
 BATOVIĆ, Š. (1966.): *Stariji neolit u Dalmaciji*, Arheološki muzej u Zadru, Zadar.

BATOVIĆ, Š. (1968a): Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, 53-74.
 BATOVIĆ, Š. (1968b): Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 15, 171-182.
 BATOVIĆ, Š. (1974.): Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, 159-245.
 BELAJ, J. (2007.): *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*, Pučko otvoreno učilište, Dugo Selo.
 BIANCHI, C. F. (1879.): *Zara Cristiana*, II, Zara / izdanje na hrvatskom jeziku: *Kršćanski Zadar*, II, Zadarska nadbiskupija i Matica hrvatska – Zadar.
 BLAČE, A. (2015.): *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, PMF, Geografski odsjek, Zagreb.
 BRUSIĆ, Z. (2002.): Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Histria Antiqua*, 8, 213-242.
 BRUSIĆ, Z. (2010.): Izbor iz liburnskog nakita, *Prilozi instituta za Arheologiju u Zagrebu*, 27, 241-248.
 CVITANOVIĆ, V. (1960.): Prilog toponomastici zadarskog kraja, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 6-7, 539-550.
 ČAČE, S. (1993.): Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139-141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32, 1-36.
 ČAČE, S. (2006.): South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l' Adriatique Antique, Géographique et Économie / Putovi antičkog Jadrana, Geografija i gospodarstvo*, Ausonius Éditions, 17, Presses Universitaires de Zadar, Institut Ausonius, Université de Zadar, Bordeaux, Zadar, 65-79.
 DESNICA, B. (1950.): *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I, SANU, Beograd.
 DIFNIK (DIVNIĆ, DIFNICO), F. (1986.): *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Književni krug, Split, (prema rukopisu iz 1675.).
 DIKLJIC, M. (2004.): Dokumenti i zapisi sudionika o Ninu i ninskom kraju u II. svjetskom ratu, Matica Hrvatska, 1941.-1945., Zadar, Nin, Vrsi, 397 str
 DOBRONIĆ, Lj. (1984.): Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj, *Rad JAZU*, 406, Razred za likovne umjetnosti, knjiga IX, Zagreb.
 DOKOZA, S. (2017.): Crtice iz povijesti Ljupča u srednjem vijeku, u: *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, ur. J. Faričić i J. Lenkić, Sveučilište u Zadru i Župa sv. Martina u Ljupču, Zadar, 184-190.
 DUCA, D. (2010.): Aes rude s rta Ljubljana, *Numizmatički vjesnik*, 52 (63), 5-9.
 FARIČIĆ, J. (2017.): Ljubač na starim kartama: od geografske percepcije do kartografske vizualizacije, u: *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, ur. J. Faričić i J. Lenkić, Sveučilište u Zadru i Župa sv. Martina u Ljupču, Zadar, 204-236.
 FARIČIĆ, J., MIROŠEVIĆ, L., MAGAŠ, D. (2013.): Kartografska baština u zadarskim arhivima i knjižnicama, u: *9. savjetovanje Kartografija i geoinformacije, Program, sažeci, katalogi*, Hrvatsko geografsko društvo Zadar, Odjel za geografiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatsko geografsko društvo, Zadar.
 FILIPI, A. R. (1969.): Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. – 1603., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, Zadar, 549-614.
 FINKA, B. (1960.): Obalna toponomastika u sjevernoj zadarskoj regiji, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 6-7, 427-451.

- FIO, O. (1968.): Analiza porijekla i kretanja ponude radne snage u brodarstvu u zadarskom pomorskom okružju za razdoblje 1947.-1966. godine, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 15, 113-139.
- FLEGO, V. (2005.): Juraj Markov, klesar (XIV-XV. st.), u: *Hrvatski biografski leksikon*, 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 581.
- FRITZ, F. (1967.): Hidrogeološki odnosi u području zapadnog dijela Ravnih kotara – Dalmacija, *Geološki vjesnik*, 10, 213-235.
- FRITZ, F. (1978.): Hidrogeologija Ravnih kotara i Bukovice, *Krš Jugoslavije*, 10 (1), 1-43.
- GUSAR, K. (2009.): Nalazi slavenske keramike s lokaliteta Podvršje – Glavčine, *Archaeologia Adriatica*, 3, 305-322.
- GUŠIĆ, B. (1971.): Starohrvatsko naseljavanje Ravnih kotara, *Povijest Vrane, Radovi IJAZU u Zadru*, 18, 137-192.
- GUNJAČA, S. (1963.): Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, sv. 8-9, 101-119.
- IKICA, M. (1962.): Ratna mornarica Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, *Pomorski zbornik I* (jub.), Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, Zagreb, 649-670.
- ILKIĆ, M. (2017.): Numizmatički nalazi s područja Ljupča, u: *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, ur. J. Faričić i J. Lenkić, Sveučilište u Zadru i Župa sv. Martina u Ljupču, Zadar, 152-181.
- ILKIĆ, M., FILIPČIĆ, D., KRAMBERGER, V. (2012.): *Ususret antičkoj numizmatiki*, katalog, Likovna udruga Zadarart, Studentski zbor Sveučilišta u Zadru, Zadar.
- ILKIĆ, M., KOŽUL, P., ČURKOVIĆ, I. (2014.): Numizmatički nalazi s područja Općine Ražanac, u: *Zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, ur. J. Dobrinić, Hrvatsko numizmatičko društvo, Rijeka, 76-93.
- JELIĆ, L. (1906.): *Fontes historici liturgiae glagolitici-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Krk.
- JELIĆ, R. (1969.): Ninjani u zadarskim crkvenim maticama XVI i XVII stoljeća, *Radovi IJAZU u Zadru*, 16-17, 597-614.
- JELIĆ, R. (1989.): Novigradski distrikt, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, 31, 87-173.
- JURIĆ, B. (1969.): Privredno stanje i mogućnosti privrednog razvoja Nina i ninskog područja, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, 699-740.
- KLAIĆ, N., PETRICIOLI, I. (1976.): *Prošlost Zadra II, Zadar u srednjem vijeku*, Narodni list, Filozofski fakultet, Zadar.
- KORENČIĆ, M. (1979.): *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, 54, Zagreb.
- KOZLIČIĆ, M., BRALIĆ, A. (2012.): *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.-1857. godine*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- KUKOČ, S. (2009.): Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Archaeologia Adriatica*, 3, 51-82.
- LJUBIĆ, Š. (1876.): *Relatio Zaharija Vallareso*, 10. IX. 1527., *Comissiones et relationes Venetae*, Vol. I (1433. – 1527.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb.
- LJUBIČIĆ, Š. (2010.): *Pučko školstvo zadarskog kotara od 1869. do 1920. godine*, Matica hrvatska, Ogranak Nin, Nin.
- MAGAŠ, D. (1981.): Prostorno određivanje urbano-ruralnog pojasa na primjeru Zadra i okolice, *Zadarska revija*, 30 (1), 66-80.
- MAGAŠ, D. (1995.): *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Djela, 8, Zadar.
- MAGAŠ, D. (1996.): *Županija Zadarsko-kninska*, Zadarsko-kninska županija, Zadar.
- MAGAŠ, D. (1999.): *Vinjerac*, HAZU Zagreb, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, HGD Zadar, Zagreb-Zadar.
- MAGAŠ, D. (2007.): Prostorni razvoj Zadra 1945. – 1991., *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata, Zbornik radova*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Sveučilište u Zadru, Zadar, 274-347.
- MAGAŠ, D., BRTAN, J. (2015.): *Prostor i vrijeme knezova Posedarskih. Zemljopisna obilježja i povijesni razvoj Općine Posedarje. Posedarje, Slivnica, Vinjerac, Podgradina, Islam Latinski, Ždrilo i Grgurice*, Sveučilište u Zadru, Centar za istraživanje krša i priobalja, Odjel za geografiju, Hrvatsko geografsko društvo Zadar.
- MAJCEN, Ž., KOROLIJA, B., SOKAČ, B., NIKLER, L. (1973.): *Osnovna geološka karta SFRJ i Tumač, list 33-139 Zadar*, Institut za geološka istraživanja, Zagreb, 1967., Savezni geološki zavod, Beograd.
- MARIJANOVIĆ, B. (2009.): Ljubač – Ljubačka kosa, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6, 506-509.
- MARIJANOVIĆ, B. (2012.): *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra*, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zagreb, Zadar.
- MAŠTROVIĆ, A. N. (1968.): Osnivanje, razvoj i borba Zadarskog partizanskog odreda, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 15, 7-59.
- MATIJEVIĆ, A., (2013.): *Komunističke hijene*, II. dio, URL Hrvatski domobran, Zadar, 415 str.
- MILOJEVIĆ, B. Ž. (1933.): *Dinarsko primorje i ostrva u našoj kraljevini*, Posebna izdanja SANU, knj. 96, Beograd.
- MINCHELLA, G. (2011.): La frontiera veneto-ottomana nel XVII secolo: aspetti di una coesistenza singolare, *Giornale di storia*, 7, 1-18.
- PAVIČIĆ, A., FRITZ, F. (1975.): Izvorište Golubinka, Hidrogeološki radovi, Litostratigrafski sastav i hidrogeološke karakteristike stijena, Institut za geološka istraživanja, OOUR za inženjersku geologiju i hidrogeologiju, elaborat br. 133/75, Zagreb.
- PAVIČIĆ, A., TERZIĆ, J., BEROVIĆ, N. (2006.): Hydrogeological Relationships of the Golubinka Karst Spring in Ljubač Bay, Dalmatia, Croatia, *Geologia Croatica*, 59 (2), 125-137.
- PERIČIĆ, Š. (1997.): Stare mlinice zadarskog kraja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, 141-165.
- PETRICIOLI, I. (1969.): Zoranićeve „deželje“ na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, 18 (5), 523-529.
- PETRICIOLI, I. (1983.): Castrum Liube, *Starohrvatska prosvjeta*, 13, 117-122.
- PIASEVOLLI, A. (1964.): Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XII. do XVIII. stoljeća, u: *Zadar, Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 23-47.
- RAUKAR, T. (1977.): *Zadar u XV. stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Monografije 6, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.
- RAUKAR, T., PETRICIOLI, I., ŠVELEC, F., PERIČIĆ, Š. (1987.): *Prošlost Zadra III, Zadar pod mletačkom upravom*, Narodni list, Filozofski fakultet, Zadar.
- STAGLIČIĆ, I. (2012.): Pola stoljeća od dolaska prvog autobusa u Ljubač, *Zadarski list*, 23. siječnja 2012.
- ŠEPAROVIĆ, T. (2012.): Pregled nalaza grčko-ilirskog novca u sjevernoj Dalmaciji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Ser. 3, 45, 525-336.

- Šišić, F. (1904.): Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 6, 1-59.
- TRALJIĆ, S. (1965.): Zadar i turska pozadina od XV. do potkraj XIX. st., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 11-12, 203-227.
- TRALJIĆ, S. (1969.): Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, 529-548.
- TRALJIĆ, S. (1973.): Tursko-mletačka granica u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 20, 447-458.
- UGLEŠIĆ, A. (2004.): Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju, Muzej grada, Šibenik, Sveučilište u Zadru, Odjel za Arheologiju, Arheološki muzej Zadar.
- URANIJA, V. (1969.): Nin u narodnooslobodilačkoj borbi, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, 231-264.
- VUJEVIĆ, D. (2009.): The Relationship Between the Middle Palaeolithic Sites in the Zadar Hinterland and the Zadar Islands, u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. S. Forenbaher, BAR International Series, N° 2037, 1-11.
- VUJEVIĆ, D. (2011.): Istraživanja tumula na na Ljubačkoj kosi 2007. godine, *Archaeologia adriatica*, 5, 1-31.
- ZANINOVIĆ, M. (1976.): Školstvo u Zadru i njegovoj regiji od 1944. do 1975. godine (II. dio), *Zadarska revija*, 25 (5-6), 451-481.

Izvori

- CORONELLI, Vincenzo Maria (1688.): *Contado di Zara, Parte dela Dalmatia*, ... Venezia, Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 212162 GK S-2.
- CORONELLI, Vincenzo Maria (1691.): *Corso del Danubio da Vienna Sin'a Nicopoli e Paesi Adiacenti*, Venecija, HR-DAZD-383, Kartografska zbirka, P 105.
- Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-1, Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, Jerolim (*Girolamo*) Cornaro, 1 kut., 540.
- Državna geodetska uprava (DGU) Područni ured za katastar Zadar, Površine kategorija korištenja zemljišta po katastarskim općinama, interni materijal, 2015.
- Državna geodetska uprava (DGU), Topografska karta 1:25.000. Dostupno na: <http://geoportal.dgu.hr/>
- Državni zavod za statistiku (DSZ), Popis stanovništva, 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji, Dok. 885, Zagreb, 1994.
- Državni zavod za statistiku (DSZ), Popis stanovništva, 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dok. 886, Zagreb, 1994.
- Državni zavod za statistiku (DSZ), Popis stanovništva 1991., Domaćinstva..., dok. 887., Zagreb, 1994.
- Državni zavod za statistiku (DZS), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.*, <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/census.htm>

- Državni zavod za statistiku (DZS), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine*, <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm>
- Državni zavod za statistiku (DZS), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., prvi rezultati po naseljima*, Statistička izvješća 1441/2011., http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2011/SI-1441.pdf
- Državni zavod za statistiku (DZS), *Zaposleni prema sektorima djelatnosti, popis 2011. (radni materijal)*, Zagreb.
- Ganassa, Pietro (1760.): *Katastarska skica posjeda menze Ninske biskupije u Podvršju pokraj Ljupča*, Arhiv Zadarske nadbiskupije, Zadar, 1760.
- Google Earth, satelitski prikaz područja Ljupča, 15. listopada 2016.
- IANSSONIUS, Ioannem (oko 1620.): *Iadera, Sicvm et Aenona vulgo Zara, Sebenico et Nona cum Insulis adjacentibus in parte Dalmatiae boreali*, Amstelodami (Amsterdam).
- Općina Zadar, *Statistički pregled općine Zadar* (1976. – 1990.). *Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću*, XIV. Dalmacija, C. KR. središnja statistička komisija, Beč, 1908.
- Općinski zavod za statistiku i analitičke poslove, *Popis stanovništva i stoke za potrebe izgradnje N.E. „Vir“*, Zadar, 1977.
- PAGANO, Matteo, radionica, nepoznati autor (kasne 1530-e): *Tvto el Cõtado di Zara et Sebenicho*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Zbirka Novak, ZN-Z-XVI-PAG-1530.
- Prostorni plan uređenja Općine Ražanac* (2002., izmjene i dopune 2007., 2009., 2013.), Općina Ražanac, Aces d.o.o.
- Republički zavod za statistiku (RZS), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.*, Prvi rezultati, Mjesne zajednice, Zagreb, 1981.
- Republički zavod za statistiku (RZS), *Popis stanovništva, 1991.*, *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991.*, Prvi rezultati, Mjesne zajednice, Dok. 811, Zagreb, 1991.
- Republički zavod za statistiku (RZS), *Popis stanovništva 1991.*, Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dok. 881, Zagreb, 1992.
- Schematismo della Arcidiocesi Metropolitana di Zara per anno 1843*, Zadar, 1843.
- Status personalis et localis Archidiocesis Jadertinae*, Zadar, 1905.
- Status personalis et localis Archidiocesis Jadertinae*, Zadar, 1913.
- Commissiones et relationes Venetae, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, JAZU, ur. G. Novak, Tomus V= Annorum 1591 – 1600; Tomus VIII= Annorum 1620 – 1680.
- Topografska karta 1:25.000, list Zadar (469) 2-3 (Ljubačka vrata), VGI Beograd, 1979.
- Upisnik poljoprivrednika 2015. (izvještaj br. 1), Agencija za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju: <http://www.aprrr.hr/statistika-2015-1743.aspx>
- Zavod za katastar općine Zadar, Površine kategorija korištenja zemljišta po katastarskim općinama, interni materijal, 1990.